В. І. Комендар,
П. М. Скунць,
М. Ю. Гнатюк

ЗЕЛЕНІ ПЕРЛИНИ КАРПАТ

БЕРЕГТИ ПРИРОДУ — ЖИТТЯ
*БЕРЕГТИ

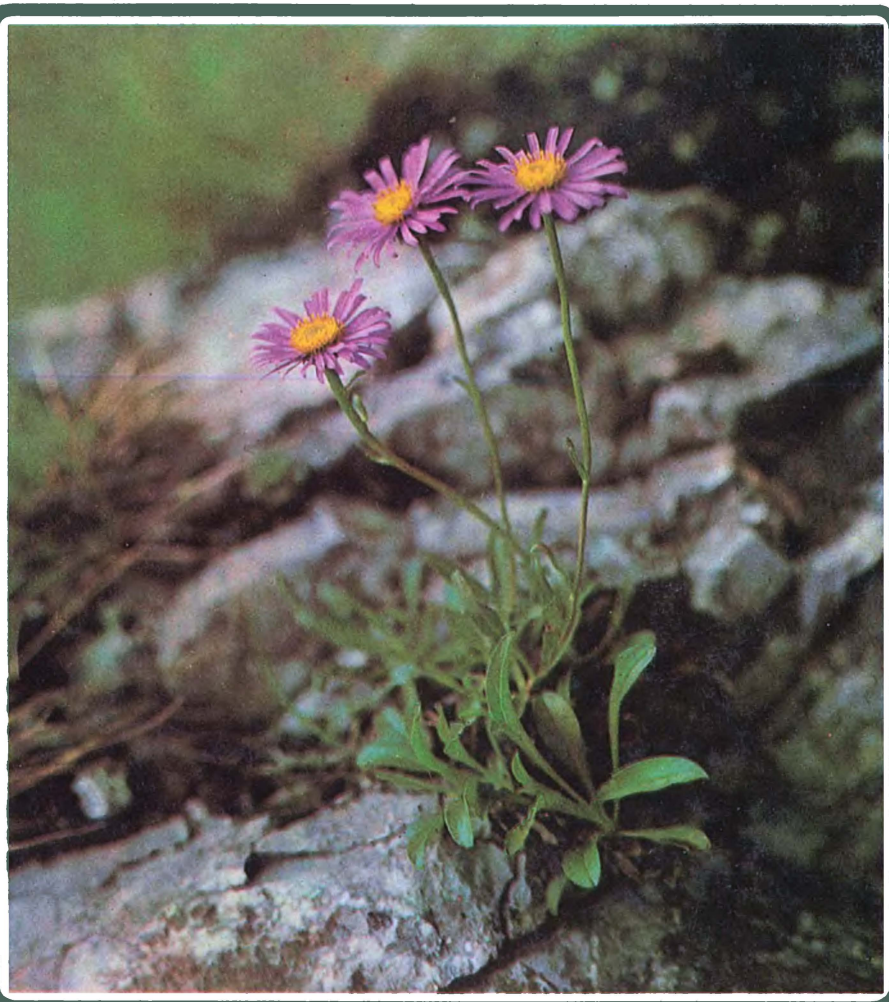

EX
LIBRIS
ПЕТРА
КРАВЧЕНКА

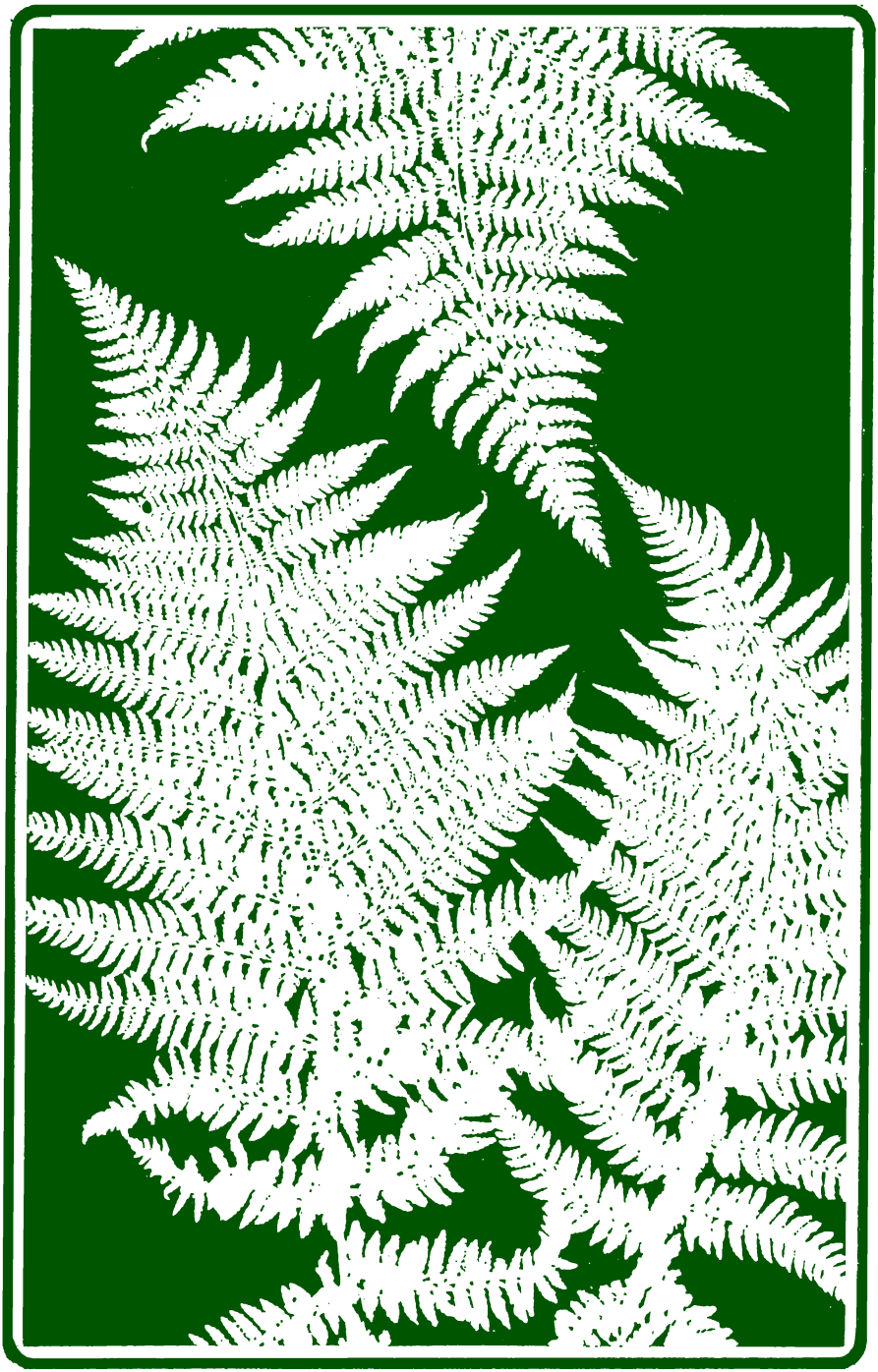

В. І. Комендар,
П. М. Скунць,
М. Ю. Гнатюк

ЗЕЛЕНІ ПЕРЛИНИ КАРПАТ

УЖГОРОД ОРДЕНА ДРУЖБИ НАРОДІВ
ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ» 1985

ББК 28.588
К63

Книга о зеленом диве Карпат, которое требует от нас самого бережного отношения. Речь идет о редкостных и исчезающих видах растений. Не обо всех, конечно, была возможность рассказать, но авторы сделали попытку показать растительность региона Карпат во всем ее многообразии — от степных, эндемических и реликтовых, видов до высокогорных представителей Арктики. Фактические данные удачно дополняют древние поверия, легенды и мифы.

Рассчитана на ботаников, географов, специалистов лесного хозяйства — на всех, кто ищет сближения и взаимопонимания с родной природой.

Книга підготовлена первинною організацією видавництва «Карпати» та Закарпатською обласною організацією Товариства охорони природи.

Рецензент — чл.-кор. АН УРСР, проф.
Ю. Р. Шеляг-Сосонко

К $\frac{1603000000\text{-}022}{M215(04)\text{-}85}$ БЗ-18-11-84

© Видавництво «Карпати», 1985

СКІЛЬКИ КОШТУЄ ПЕРЛИНА?

Ой пірнали люди в море,
Там знаходили перлини.
А я піду в рідні гори
На високі полонини.
А я піду в сині гори
Не для зиску чи забави —
Там зі мною поговорять
І дерева, й квіти, трави.
Не впокоять, а збентежать
І дерева, й трави, квіти —
Ті перлини, що належать
Не мені, а всім на світі.

Про це належить питати, мабуть, не власника перлини, а того, хто пірнав за нею у глибину морську, пірнав не раз і не двічі, поки знайшов її і виніс на люди. Власникові вона може коштувати великих грошей, а перлошукачеві — навіть життя.

Чим вона все-таки цінна — перлина? Тим, що красива? Поглянь-мо на першу-ліпшу квітку: скільки в ній загадкової краси, щоправда, недовговічної, зате живої, здатної умирати і відроджуватися.

Квіти красиві, але їх багато, і краса їх усім доступна. Виходить, перлина цінна не лише тим, що красива, а насамперед тим, що рідкісна, що навіть найдосвідченішому перлошукачеві трапляється як свято. Рідкісна, а подекуди й зникаюча. У Михайла Стельмаха читаємо: «Що то за дивний і розкішний край: грунт родючий, ріки повноводі, навіть перли колись виловлювали в протоках Дністра». Мовиться про Поділля, але Дністер — ріка й гірська, карпатська.

Може, перлини цінніші тим, що на всіх нас їх не вистачить. А трав, квітів, дерев скільки...

Так ми думаємо, якщо для нас зелений світ природи — просто трави, квіти, кущі, дерева. Чого гріха таїти: далеко не кожен з дитинства навчився розпізнавати поіменно дерева, рослини. Навіть смереку від ялиці, бук від граба можуть відрізнити не всі, а вже проліска від підсніжника — нічого й казати. А між тим в регіоні Карпат, що займає лише 6,1 % площі нашої республіки, зустрічається половина представників її рослинного і тваринного світу.

Флора Українських Карпат нараховує близько 2300 видів, у тому числі 138 ендемів, з яких 86 загальнокарпатських. Для регіону Карпат характерна також велика насиченість реліктовими видами.

Ендеми — це незвичні живі острівці в океані простору, таких ніде більше немає; релікти — незвичні живі острівці в океані часу, полишені нам давніми геологічними епохами. Водночас ендеми — також глибока давнина, а релікти — велика рідкість. Словом — це наші безцінні перлини, тим дорожчі для нас, що вони живі. Тож чи сміємо ми допустити, щоб найдавніші поселенці планети Земля, переживши

незбагненні катаклізми в розвитку живого світу, в наш розумний, облагороджений час відійшли в небуття?

Важко сказати, скільки їх уже назавжди зникло саме з вини людини. А скільки їх, неповторних представників зеленого світу, на грані вимирання? Адже свого зеленого багатства ми й досі як слід не знаємо. Щороку ботаніки світу відкривають невідомі раніше види рослин. А скільки вже відкрито. І всі вони потребують нашої турботи. Відколи людина стала єдиновладною на Землі, вона взяла на себе тяжкий обов'язок відповідати перед майбутнім за всіх живущих і за все живуще.

В рослинному, як і в тваринному світі, життя проходить не гладко й мирно, а в жорстокій боротьбі за існування, яка зводиться до поперемінних успіхів. Сьогодні під загрозою зникнення на нашій планеті перебуває за дуже й дуже приблизними підрахунками до 20 тис. видів рослин. І все-таки людина спроможна захистити кожен із цих видів. Кожен конкретно, а не абстрактно — відразу всі двадцять тисяч. Бо кожен вид має свої неповторні особливості в житті і виживанні. Жоден вимерлий вид людина відновити вже не в силі. А в природі нічого зайвого немає: що було нежиттєздатним, зникло в процесі еволюції без нашого втручання.

Рослин на світі менше, ніж тварин, десь на дві третини. Але тільки через них, через рослини, ми одержуємо енергію від сонця, без якої неможливе життя: через зелений листочок із загадкою дивовижної речовини хлорофілу. Хлорофіл давно досліджений, а все ж незбагненний: з неорганічного світу творить органічний він, і тільки він.

Найдревніші і найпримітивніші з рослин — синьо-зелені водорості. Вони обжили нашу планету 1 мільярд 700 мільйонів років тому, якщо не раніше. Вдовольняючись азотом і киснем, вони стають неймовірно агресивними в морях, ріках, озерах, ставках, де внаслідок забруднення інші організми безсилі у боротьбі за виживання. Людина вже пробує, і не без успіху, одержувати з водоростей зиск.

Все геніальне — просте, і в своїй простоті природа створила водорості, а пізніше за схожим принципом — гриби. Та з грибами щось наплутала, не наділивши їх хлорофілом. І виправила цей недолік — з'явились плауни, мохи, хвощі, папороті. Рослинний світ все ще розмножувався спорами.

Квіток і плодів не винайшла природа і для хвойних дерев, однак для розмноження дала їм насіння, ще голе, не сповите в плодову оболонку, тому й рослини ці увійшли в ботаніку як голонасінні.

Тим часом природа не спинялася в пошуках досконалості і нарешті досягла свого розквіту, створивши квіткові рослини. Можливо, першою з них була тополя, викопні рештки якої знайдено в шарах землі, що відклалися понад 100 мільйонів років тому. Якщо це так, значить, перші квіткові рослини не були надто примхливими до життєвих умов. Вони і досі не вимагають для продовження роду свого особливої ласки від матері-природи.

На сьогодні саме квіткові рослини запанували у рослинному світі, і саме серед них найбільше таких, що потребують нашого захисту.

Людина витіснила багато дикорослих рослин з низин та перед-

гір'їв, вивільняючи землю для сільськогосподарських потреб. Вирубано немало первісних лісів і замінено їх слабшими однотипними насадженнями або й зовсім не залісено. Потерпіли також високогірні луки та пасовища. В процесі не завжди продуманого випасання худоби знищувалася чагарникова рослинність, послаблювались первинні трав'янисті угруповання, одержували надмірну свободу невибагливі біловусники, чорничники, мохи.

У карпатському краї і далі красиво й зелено, та природна рівновага між рослинами, між рослинним і тваринним світом і неживою природою давно порушена. До чого це може призвести?

Про це говорено й переговорено на всіх рівнях людського спілкування: усно й через засоби глобальної інформації, по-товариськи і силою закону, на місцевому, всесоюзному і міжнародному рівнях, популярно і по-науковому. І все зводиться до того, що як наше фізичне, так і наше духовне існування без усього багатства зеленого світу просто немислиме, неможливе. Кожне природне утворення, вирване із життя, неминуче прямо чи посередньо відіб'ється на майбутньому всього живого, а значить, і людини. Помилки наші можуть бути непоправними, якщо ми необачно розтринькаємо генетичне багатство нашої флори і фауни.

Не секрет, що біосфера Землі міняється нині не тільки в силу природних факторів, але й внаслідок діяльності людини, тому, зважаючи на ці різкі й необоротні зміни, кожен новий крок у науково-технічному прогресі доконче мусить супроводжуватися новим кроком у нашій діяльності за збереження всієї багатоманітності живого світу. Ще наприкінці минулого століття люди помітили ці необоротні зміни в природі, і в деяких країнах навіть почали брати під охорону певні види рослин.

Воістину далекоглядну турботу про майбутнє природи було виявлено в нашій країні з перемогою Великої Жовтневої революції, вже в першу ніч після якої В. І. Ленін пише «Декрет про землю». Цей документ, проголошений в ніч з 8 на 9 листопада 1917 року на II Всеросійському з'їзді Рад, був початком розумного господарювання в рідній природі. Тільки за умови скасування приватної власності на землю стала можливою продумана охорона природних ресурсів у державному масштабі. А в травні 1918 року Рада Народних Комісарів затверджує «Основний закон про ліси».

Ленінські декрети стали основою для прийняття багатьох партійних і державних документів про охорону природи. «Громадяни СРСР зобов'язані берегти природу, охороняти її багатства»,— записано в Основному Законі — Конституції СРСР. Конкретні напрями природоохоронної діяльності в нашій країні розроблено на XXVI з'їзді КПРС. «Продовжити формування науково обгрунтованої мережі заповідних територій та національних парків,— записано в матеріалах з'їзду,— і проводити на їх базі вивчення природних систем та об'єктів з метою вироблення рекомендацій щодо раціонального використання природних ресурсів».

Звичайно, певні суперечності між насущними господарськими інтересами і природоохоронними обов'язками не зникають і в нашій

країні. Та державний підхід до справи з думкою про завтрашній день зводить ці суперечності до тимчасових чи локальних. Наші можливості продуманого планування взаємовідносин суспільства з природою ще більше зросли і реалізуються з того часу, як соціалістичні країни координують свою діяльність через Раду Економічної Взаємодопомоги. В регіоні Карпат, де зійшлися природоохоронні інтереси п'яти соціалістичних країн — СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії,— це особливо відчутно. В результаті єдності, яка існує між країнами — членами РЕВ, зростає діяльний вплив соціалістичних взаємин між суспільством і природним середовищем і в планетарних масштабах. Адже в нашому столітті проблема охорони природи потребує зусиль справді планетарних. І це розуміють всі люди, яким дороге майбутнє нашої Землі. Недарма ще в 1948 році при Міжнародній спілці охорони природи було створено постійну комісію з промовистою назвою «Комісія виживання». Діяльність комісії увінчалася сумним і водночас обнадійливим документом — Червоною книгою, в якій паспортизовано ті рослини і тих тварин, над якими нависла небезпека зникнення з лиця планети. Паспортизуються вони і далі, бо дослідники фауни і флори весь час вносять доповнення до Червоної книги. У 1975 році видано «Червону книгу СРСР», слідом за нею почали з'являтися такі книги в союзних республіках. «Червона книга Української РСР» побачила світ у 1980 році. Та сказати, що роботу цю вже завершено, було б помилкою. По-перше, це лише орієнтовний документ, який у кожних конкретних умовах потребує таких же конкретних розробок і рекомендацій, котрі б неухильно проводилися в життя; по-друге, справжній стан, в якому перебувають нині занесені до Червоної книги рослини й тварини, з'ясований далеко не до кінця; по-третє, час корегує і корегуватиме ці документи; по-четверте, не скрізь учені досягли одностайної думки і, звичайно, не все змогли врахувати. Є ще, мабуть, і по-п'яте, і по-шосте...

Ми вже згадували про такі перлини нашої природи, як ендеми, релікти. Та якщо вони не перебувають на грані зникнення і не надто рідкісні, то об'єктом Червоної книги не стали, хоч для нас цінності не втратили і не втратять — далі залишаються неповторними перлинами, що належать всім нам і тим дорожчі для нас. Зате в Червоній книзі, цілком імовірно, є рослини чи тварини, яких у природі вже просто не існує, зосталася лише надія, що вони могли десь вижити, зберегтися. Ще один принцип Червоної книги — до неї занесено види, яким і не загрожує вимирання, але в природі чи в межах ареалу зустрічаються вкрай рідко, а тому ця загроза може повиснути й над ними. Достатнім фактом для того, щоб певний вид потрапив до Червоної книги, є його різке територіальне або кількісне «згасання»: щоб не допустити крайньої межі його виживання. І нарешті, нестача достовірних даних про теперішній стан того чи іншого природного феномена — а в живому світі кожен вид феноменальний — також може стати причиною прописки в Червоній книзі: щоб привернути до нього нашу увагу.

З рослин, занесених до «Червоної книги СРСР», в Українських Карпатах зростає близько чотирьох десятків видів, а з тих, що по-

трапили до «Червоної книги Української РСР», — удвічі більше. Чим така розбіжність викликана, здогадатися неважко: на території України є рослини, яким загалом по Радянському Союзу ще нічого не загрожує, але в межах республіки вони вже стали чи стають небезпечною для майбутнього рідкістю.

У цій книзі ми не будемо суворо дотримуватися тих принципів відбору, за якими творилася Червона книга, бо тоді наше видання стало б зайвою підміною важливого, колективно продуманого наукового документу, покликаного орієнтувати нас у своїй природоохоронній діяльності. Наше завдання скромніше: привернути увагу широкого кола читачів до тих неоціненних зелених перлин, про значення яких ми іноді й не здогадуємось у круговерті буднів, не відчуваючи, на превелике наше щастя, в умовах Карпат «зеленого голоду».

Карпати — це неповторна скарбниця зелених багатств, значення якої не обмежується цим регіоном ні в кліматотворенні, ні у водорегулюванні та інших захисних функціях, ні в духовно-естетичному розвитку людини, ні в науковому проникненні в загадки життя на планеті Земля. Наука визнає, що Карпати відіграли велику роль в заселенні наших рівнин багатоманітними рослинними формами і водночас самі збагачувалися, приймаючи на вічне поселення «гостей» із рівнин або й з дуже далеких країв та епох.

Як би там не було, а зберегти всю багатоманітність зеленого світу для дітей і внуків — це наша людська спромога, що повинна стати душевною потребою кожного з нас.

«Пам'ятайте, у рослин і тварин нема депутатів,— застерігав Джеральд Дарелл,— їм нікому писати і скаржитися, за них нікому заступитися, крім нас, людей, котрі разом із ними заселяють цю планету».

«Ботаніці... потрібне захоплення... А захоплення це добувається тільки глибоким розумінням краси, безмежності, симетрії і гармонії в природі»,— читаємо в Тараса Шевченка.

«Треба, щоб людина збагнула: вона творець і володар світу, на ній лежить відповідальність за всі нещастя на землі і їй належить слава за все добре, що є в житті»,— наголошував Максим Горький.

«Захищаючи природу, людина захищає батьківщину»,— прийшов до висновку Михайло Пришвін.

Ще немало можна б навести висловів та афоризмів, що засвідчують, з якою шанобливістю видатні уми світу ставилися і ставляться до матері-природи. Чим далі, тим більші можливості в своїй діяльності на Землі має кожна людина, особливо в нашій країні, де природні багатства належать народу. Давно минув час, коли в справі охорони природи можна було покластися на ентузіастів: нині це справа загальнонародна.

В. І. Ленін говорив: «Охорона природи є важливим державним завданням і справою всього народу». З того часу, як ці слова були сказані, ми стали набагато сильнішими. Мудрість же сильного — захищати слабшого. Так воно є в стосунках між людьми і в стосунках людини з природою.

Тож в дорогу — на пошуки зелених друзів!

Ні, безцільно не бродили:
Відступали, наступали...
Ще до нас вони зріднили
Сині гори зі степами.
І якщо майбутнім жити,
А не днинкою малою,
Мало знатись нам із житом,
Треба ще і з ковилою.
Діти світу й охоронці,
Ми йдемо не перші світом:
Квітка-півник будить сонце,
Сонце сходить горицвітом.

КОВИЛА — «ПРИМХЛИВА КІНОЗІРКА»

Чорна гора...

Вона виринає неподалік від закарпатського міста Виноградова, як жива згадка про вулканічну давнину.

Тільки до чого тут ковила, що в нашій уяві з дитинства зрослася зі степом?

Так, ковила — неодмінна ознака степу і здавна популярна в східних слов'ян, про що свідчить і сама назва, пов'язана, як здогадувався Володимир Даль, з давніми руськими словами «вилять», «ковылять», які могли означати колись приблизно те, що й нинішнє українське «колихатися».

А подалася ковила на завоювання простору, як гадають учені, зі степових та пустельних районів Азії і владно обжила й наші степи, і прерії, навіть напівпустелі...

Подекуди — й гірські субтропіки.

Всюди, де багато світла й мало вологи, ковила почувається «подомашньому». Та все ж чимало її видів вже потрапили до «Червоної книги СРСР».

Ковила — один із основних утворювачів чорнозему, а водночас утворений та утворюваний нею чорнозем потрібен нам для вирощування сільськогосподарських культур. Ось уже й суперечність, вийти з якої не просто, та виходити доводиться. Крім того, багато видів ковили відзначаються високою декоративністю, і суцвіття їх рано навесні масово зривають для сухих букетів. І хоч ковила забезпечила собі надійні пристосування для самовідтворення в природі, майже всі її види сьогодні в нашій республіці потребують людської опіки.

А про те, як ковила забезпечує собі продовження в новому поколінні, не можна говорити без подиву, настільки мудрою, настільки винахідливою буває природа.

У ковили остюки нижніх лусок колосків прилягають до зернівки спірально. Коли сухо, вони скручуються тугіше, коли волого —

розкручуються. Так зернівка проникає в землю, а «викрутитися» їй звідти не дадуть косо настовбурчені волоски.

Відомий знавець і популяризатор ботанічної науки Б. В. Заверуха згадує цікавий епізод, що виник під час зйомок документального фільму «В цьому прекрасному і запеклому світі»: «Чого тільки не робили кінооператори з «примхливою кінозіркою» — зернівкою ковили: і підсушували, і підмочували, і обприскували, а вона не хотіла «працювати» перед камерою та й годі. Тоді вони й звернулись за допомогою до нас. Оскільки авторові доводилось уже проводити досліди із зернівками ковили і демонструвати їх студентам, то й порадив потримати спіральну частину остюка в струмені розігрітої водяної пари, щоб вона повністю «розслабилась», а вже після цього встромити у землю. Ви б тільки бачили, як вона інтенсивно почала після цього крутитись, заглиблюючись у грунт. Цей епізод у фільмі вийшов дуже ефектним» [1].

Але ми починали про Чорну гору біля закарпатського міста Виноградова. І до чого тут ковила, що в нашій уяві з дитинства зрослася зі степом?

Резерват лісостепових дібров Чорна гора, куди часто долинають тепловії з угорського та румунського Лісостепу, завдяки своїм твердим вулканічним породам прогрівається дуже добре і стає доступним для південної рослинності. Це, так би мовити, невеликі субтропіки в умовах Карпат. Ось що пишуть із цього приводу Ю. О. Єрмоленко та С. М. Стойко: «Низькорослі діброви з дуба скельного, багатоплідного і Делешампе чергуються на південних, добре зігрітих схилах з острівцями степової рослинності, де привільно почуваються такі типові степові види, як костриця борозниста, герань криваво-червона, оман волосистий, вероніка зубчаста, спаржа аптечна, горобейник пурпурово-голубий і навіть ковила найкрасивіша...» [2]

Ковила найкрасивіша... Або ковила прегарна, найгарніша: в ботанічній літературі остаточного означення для неї поки що немає. Та яке б із них не прижилося, а розкішні пірчасті остюки цієї рослини роблять її справді найкрасивішою з усіх видів нашої ковили.

Сумно й поетично назвали її угорці: волосся сирітки.

Загалом на земній кулі є понад 300 видів ковили, з яких на території нашої країни відомо близько шести десятків. На Україні нараховується до трьох десятків видів, хоч деякі вчені називають і скромніші цифри. Ковила найкрасивіша — один із дванадцяти видів, занесених до «Червоної книги Української РСР».

Ковила найкрасивіша (ковыль красивейший) —
Stipa pulcherrima C. Koch
Родина: злакові — *Poaceae*

Дочка рівнинних і нагірних степів на захід від Алтаю, ковила найкрасивіша сягнула й Карпат, неповторною живою перлиною

---

[1] *Заверуха Б. В.* У світі рослин.— К. : Урожай, 1980.

[2] *Ермоленко Ю. А., Стойко С. М.* Карпаты глазами любознательных. Краеведческие очерки.— Львів : Каменяр, 1980, с. 55.

вписавшись у гірську природу. На Чорній горі вона почувається «своєю» і серед старожилів, і серед далеких та близьких гостей — у великій зеленій родині трав і дерев Чорної, а все ж зеленої гори.

Чорна гора... Не родить нам жито-пшеницю, зате радує іншим злаком, хай не хлібним, та вже тому потрібним, що він прекрасний. Тільки на Чорній горі, ніде більше в лісовій зоні Українських Карпат не знайдемо ковили найкрасивішої.

І чому цю гору назвали Чорною горою? Адже її не цуралася навіть симпатична давньогрецька богиня райдуги Ірида — жінка з веселковими крилами і чашею в руці, щоб наповнювати хмари водою.

ВСІ КОЛЬОРИ ВЕСЕЛКИ

Дочка однієї з океанід Ірида, з'єднуючи небеса із землею, була посередницею між олімпійськими богами і людьми. Само собою, батько ботаніки Теофраст не міг не відшукати на землі квітку для такої богині. І вже шведський ботанік Карл Лінней на правах хрещеного батька ім'я *Iris* дав цілому роду рослин, який ми в побуті називаємо чи то півниками, чи то косариками, косачами. Подекуди збереглася й давня язичницька назва півників — перуники. Слов'янський бог Перун, як відомо, був попередником святого Іллі — він володів громом, грозою. А що півники зацвітають у пору гроз, вони й були поріднені в народній уяві з перуном. Неважко пояснити й інші українські назви: півники — бо й справді нагадують півнячий гребінь; косарики, косачі — бо своїм плоским листям схожі на леза коси.

Цілу гаму кольорів з їх відтінками увібрали в себе півники. Виведених сортів — без ліку. І в природі відомо немало видів півників, які зростають і в Європі, і в Азії, і в Америці. За підрахунками вчених, їх близько 250, на території нашої країни значно менше — до 60, а на Україні й зовсім небагато — 12. Між тим межі поширення багатьох видів різко звужуються як внаслідок господарського освоєння земель, так і в зв'язку з високими декоративними якостями півників: їх зривають на букети, викопуть для перенесення в сади. Деякі види півників використовують на лікарські та косметичні потреби.

На Україні майже повсюдно відомі п і в н и к и б о л о т н і. Їх насіння має повітряні порожнинки, завдяки чому воно добре «літає» з вітром і добре «плаває». Ростуть півники болотні на болотистих місцях, на мілководді, по берегах водойм. Рослини сягають часом півтораметрової висоти. Зацвітають у розпалі літа (в червні — липні) яскравими жовтогарячими квітками. Словом, привертають до себе погляд. Та приваблюють вони не тільки красою. Їх здавна використовують у народній медицині. З кореневищ півників болотних за допомогою солей заліза одержують чорну фарбу, а з квіток після обробки оцтом — жовту.

Своєю холодостійкістю і тривалістю зростання — до семи років —

у декоративному садівництві завоювали популярність півники сибірські, що дико ростуть на Поліссі, в багатьох лісостепових районах України, а на Закарпатті збереглися в Долині нарцисів, про яку ще буде мова. Не так давно ці рослини, що цвітуть великими синіми квітками з кінця травня і цілий червень, зустрічалися й на Чорному Мочарі в Мукачівському районі, і в околицях селища Буштини Тячівського району. В декоративному садівництві виведено багато сортів цього виду з найрізноманітнішим забарвленням, однак є ще змога зберегти їх на Закарпатті і в природному стані — в тій же Долині нарцисів.

На території республіки, на півдні, переважно в степових і лісостепових районах поширені також півники маленькі, що утворюють цілу веселку барв. Зустрічаються півники низенькі — у степах, на трав'янистих схилах південно-західної України. Квітки в цього виду — голубувато-лілові. Назвемо ще півники солелюбні, злаколисті, борові, рябі. В околицях Ужгорода й Мукачева по лісах, на луках по схилах трапляються півники несправжньосмикавцеві.

Та на цей раз найбільше нас цікавлять карпатські гості зі степу.

На тій же Чорній горі під містом Виноградовом зростають півники угорські, що загалом поширені у лісостепових районах — на галявинах, узліссі, по чагарниках, лучностепових схилах, у гаях, подекуди на луках. В нашій республіці вони зрідка трапляються в в південній частині Полісся та в північній частині Степу. А в Угорщині — на горах Токаю і в Гортобадських пустах. По суті, це вид середньої та західної частини Східної Європи.

Півники угорські (касатик венгерский) —
Iris hungarica Waldst. et Kit.
Родина: півникові — *Iridaceae*

Останнім часом площі природного зростання півників угорських значно поменшали. Та й своїми великими темно-фіолетовими квітками, що розпускаються в травні — першій половині червня, цей вид півників надто вже приваблює охочих зібрати дармовий букет. Так півникам угорським судилося потрапити на сторінки «Червоної книги Української РСР».

Принагідно підкреслимо, що охорони потребують також півники німецькі. На території нашої країни вони виявлені в природному стані лише на Чорній горі. Зустрічаються дуже рідко, навіть описані були вперше за культурними екземплярами. Зацвітають білими або голубими квітками наприкінці травня — на початку червня. Походить цей вид із Середземномор'я.

Вже згадувані вище півники злаколисті, які, крім Карпат, зрідка трапляються ще в Лісостепу, також на тій грані самовідтворення в природі, коли їх належить оберігати.

Чорна гора... І яка вона чорна, поки цвіте на ній земна райдуга, поки вітають на ній сонцеяскраві півники?

Але вернімося до гостей зі степу, точніше, до одного з них, якщо його тут ще застанемо.

Так називають у народі горицвіт. Найширше відомий горицвіт весняний — цінна лікарська рослина, що спалахує у квітні — травні золотисто-жовтими барвами. Зустрічаються на Україні й інші види горицвітів, зокрема вогнистий, волзький, осінній. Нас цікавить горицвіт літній, який росте розсіяно на сухих трав'янистих місцях при дорогах, у посівах.

Горицвіт літній (горицвет летний) —
Adonis aestivalis L.
Родина: жовтецеві — *Ranunculaceae*
Його природний ареал — Середня Європа, Середземномор'я, Іран; у нашій країні — європейська частина, Західний Сибір, Середня Азія.

Горицвіт літній «горить» яскраво-червоними пелюстками, що мають темну пляму біля основи. Цвіте, як і його родич горицвіт весняний, у квітні — травні, але на відміну від нього — це рослина однорічна і не всім подобається, бо росте в посівах на правах бур'яну. А бур'ян, навіть якщо він красивий, потрапляє в нашу немилість. Однак відчутної шкоди сільськогосподарським культурам завдати не може, оскільки трапляється в посівах поодиноко. Щодо краси, то він не випадково разом з іншими видами горицвіту успадкував латинську назву від красеня Адоніса з давньогрецької міфології. Народився Адоніс від царської доньки, заклятої в миртове дерево. Богиня краси й любові Афродіта передала малюка на виховання Персефоні — богині царства мертвих, а та потім не схотіла розлучатися з красенем-юнаком. Суперечку між богинями Зевс вирішив так: півроку Адоніс перебуватиме в Персефони, а півроку — на землі, з Афродітою. Та, на біду, в Адоніса закохалася ще й Артеміда — богиня мисливства. З ревнощів вона наслала на юнака дикого кабана, і той смертельно поранив красеня. Оплакавши коханця, Афродіта перетворює його в квітку, пролиту кров окропивши нектаром. Таким непростим шляхом прийшов Адоніс у наше життя. Квітки адоніса, або ж горицвіту, ростуть і дотепер. Міф поетичний, як і загалом фантазія стародавніх греків, але будемо рахуватися з прозовою реальністю: деяким видам горицвіту загрожує вимирання.

Горицвіт літній хоч і не став «надбанням» Червоної книги, та в умовах Закарпаття, якщо тільки він тут ще існує, потребує негайного захисту. Кажемо, якщо існує, бо виявлений був ботаніками Ужгородського держуніверситету в околиці міста Ужгорода, села Шишловець ще в п'ятдесятих роках, а останнім часом у цих місцях не трапляється. Отже, тут він або зникнув остаточно, або перебуває на крайній межі зникнення. Тим часом цей степово-понтичний елемент флори на Закарпатті багато важить для науки, щоб відтворити, глибше зрозуміти історію заселення краю рослинністю.

Як моє людське багаття,
Як багатство, на воді
Засвітилося латаття...
Літо... ми ще молоді.
З пізньоцвітом прийде осінь...
І вже смуток груди стис,
Чом себе любив я досі,
Як любив себе Нарцис?
Літо, літо — всім роздолля,
Цвіт природи — цвіт людей,
І одна тривожна доля
І в людей, і в орхідей...

НЕ ПОКИДАЮЧИ КОЛИСКИ

Колиска всього живого — вода. Відірватись від цієї колиски неможливо з багатьох причин. І насамперед, як сказав відомий письменник-біолог І. І. Акимушкін, тому, що без води не було б на Землі кисню. Адже до того, як появились на нашій планеті рослини, в її атмосфері не було кисню... Вловлюючи за допомогою зеленого хлорофілу енергію сонячного проміння, рослини з вуглекислого газу і води виготовляють у своєму листі цукор-глюкозу. І при цьому в них залишається багато зайвого кисню, який вони випускають у повітря. А беруть його з води! Щороку рослини всього світу, щоб жити й рости, «випивають» 650 трильйонів тонн води. За 2 мільйони років вони цілком би висушили всі моря й океани, якщо б круговорот води в природі весь час не наповнював їх.

Та в природі є рослини, які довго можуть обходитися без води. Ростуть же в пустельному безводді кактуси. Однак це зовсім не означає, що вони перейшли на сухий режим. Вже під кінець другого — третього місяця посухи, як довів радянський біохімік Б. Б. Вартапетян, у кактусів немає й сліду тієї води, яка спочатку надходила в рослину через коріння. І все ж вода поступає в тканини. Звідки вона береться? Виявляється, живі істоти вміють виробляти власну, так звану ендогенну воду. Це, до речі, стосується й нас, людей: дістаючи зовні близько 2 л води на день, наш організм за нормального функціонування використовує її щонайменше 9—10 л.

Серед рослин є немало й таких, що не збираються розлучатися зі своєю первісною колискою або далеко відходити від неї. У величезному різноманітті папоротей, що обжили майже всю поверхню земної кулі, таких видів небагато, але вони трапляються. Це — сальвінія плаваюча, марсилея чотирилиста.

Жив у Флоренції наприкінці XVII — на початку XVIII століття вчений-природознавець А. М. Сальвіні — йому й зобов'язана с а л ь в і н і я п л а в а ю ч а своєю родовою назвою.

Сальвінія плаваюча (сальвиния плавающая) —
Salvinia natans All.
Родина: сальвінієві — *Salviniaceae*

Однолітня рослина з нитковидним розгалуженим стеблом. Листки розміщені кільцями по три: два з них овальні, а третій, занурений у воду, розсічений. Природний ареал досить широкий. На Україні зустрічається розсіяно майже по всій території: в долинах Тиси, Дністра, Дніпра, дельти Дунаю, Сіверського Дінця. Розмножується спорами, які достигають у серпні — вересні і розносяться птахами: течія не виручає, бо призвичаїлася сальвінія плаваюча до стоячих і повільно протікаючих вод. Внаслідок виснаження водних ресурсів, обміління річок сальвінія плаваюча зустрічається все рідше. Щоб зберегти цю рослину хоча б для науки, якщо вона не відкриє нам інших своїх цінностей, у тих місцях, де вона зростає масово, потрібно організувати заказники.

Не меншу цінність для науки становить також марсилея чотирилиста — ще одна водна папороть, якій загрожує цілковите зникнення, і не тільки в зоні Карпат.

Марсилея чотирилиста (марсилея четырехлистная) —
Marsilea quadrifolia L.
Родина: марсилеєві — *Marsileaceae*

Своєю назвою цей вид завдячує італійському ботанікові Л. Марсіллі, який жив у другій половині XVII — на початку XVIII століття і досліджував рослинність головним чином у басейні Дунаю. А втім, марсилея чотирилиста відома майже на всій земній кулі. Це земноводна рослина з довгим повзучим кореневищем. Пластинка листка сидить на довгому черешку й розділена на чотири цілісні частини, тому й чотирилиста. У стоячих мілких водах, де любить зростати марсилея, листочки плавають на поверхні.

Не зважаючи на широкий ареал марсилеї чотирилистої — Середня і Північна Європа, Іран, Північна Індія, Китай, Японія, Північна Америка,— були всі підстави занести її до «Червоної книги Української РСР»: на Україні ця рослина вкрай рідкісна. На Закарпатті зростає в урочищі Малий Бітріц в околицях Малих Ратовців та біля села Яворова в Ужгородському районі і на мулистих берегах Латориці та на Чорному Мочарі в Мукачівському районі.

Ні сальвінія плаваюча, ні марсилея чотирилиста не знайшли в людській фантазії свого божественного начала, оскільки особливої уваги до себе нічим не привернули. І саме це стало причиною, що про їх охорону ми дбаємо мало.

А от ще одній водній рослині — лататтю білому саме привабливість квітів стає на заваді в нормальному житті та розвитку.

Латаття біле (кувшинка белая) —
Nymphaea alba L.
Родина: лататтєві — *Nymphaeaceae*

Про таку рослину навіть найсуворіший учений муж, котрий всюди і в усьому дотримується наукової термінології, не завжди напише

без напливу лірики. У червні — липні, коли річки, озера, ставки баблять своєю прохолодою, на дзеркальній тихій гладіні річок, стариць, заводей, озер, ставків розкриває свої пелюстки одна з найбільших, одна з найсвітліших і найніжніших квіток наших водойм...

Рослина ця багаторічна, має товсте повзуче кореневище, що ховається в мулистому дні водойм. Зовні воно нагадує зміюку. До нього на шнуроподібних еластичних черешках природа прикріпила великі, глибокосерцевидні, темно-зелені й лискучі, ніби полаковані, плаваючі на воді листки, а поміж ними крупні, до 16 см у діаметрі, багатопелюсткові білі квітки витонченої краси. Цікава біологічна особливість квіток латаття: вони розкриваються близько сьомої години ранку і закриваються о п'ятій — шостій вечора.

На перший погляд, це рослина досить звичайна, але помітно стає рідкісною. Спричинили до цього меліоративні роботи і природне обміління водойм. Тому вже нині слід подбати про заказники.

Про естетичну цінність латаття білого годі й говорити — вона очевидна. Його прекрасне творіння — квітка досі залишається для вчених загадкою. Поступовий перехід від зовнішніх елементів оцвітини до пелюсток, а від них — до тичинок підказав німецькому поетові й натуралістові Гете гіпотезу про походження квітки: що вона є видозміненим верхівковим пагоном, а елементи квітки — це не що інше, як видозмінені листки.

Ми вже згадували про добовий ритм цвітіння латаття білого. Підмітивши цю біологічну особливість у багатьох рослин, Карл Лінней свого часу навіть створив своєрідний квітковий годинник.

В народі латаття біле має чимало назв: лелія водяна, латаття водяне, мак водяний, лопух водяний, глечики білі, збанятник, кубушка, листопрут, умич білий, банька, блискачка, балабатки, гускилопатник, капелюш, бамбулочник, бобряк та інші. Було б довго тлумачити всі назви, а от одна з них, бобряк, виникла тому, що кореневища латаття служать хорошим кормом для багатьох водяних тварин, зокрема для бобрів. І навіть не для водяних. Одному з авторів цієї книги довелося спостерігати, як лось забрів у лісове озеро, буквально пірнав у воду за кореневищами латаття і смакував їх із явним задоволенням. Справді, кореневище цієї рослини має високі поживні якості: багате на крохмаль, білки, цукри. Щоправда, наявність дубильних речовин робить його гірким і в'язким.

Латаття біле використовується в народній медицині. Настій з його пелюсток вживають проти безсоння і при гарячці, відвар квіток — як проносне, при жовтусі, болях, а відвар кореневища — при хворобах нирок та сечового міхура, для лікування гнійних ран, а ще миють ним голову, коли випадає волосся. Використовують і порошок із висушеного кореня для загоювання ран. Кореневище містить у собі ще не вивчений алкалоїд німфеїн, багато дубильних речовин, глюкозу, а квітки — глікозид німфалін. Насіння містить понад 45 відсотків крохмалю, дубильні речовини, жири. Його використовують як сурогат кави, а в Японії вживають навіть у їжу.

За деякими джерелами, слов'яни називали цю рослину одоленьтравою. Її породила сира земля з живою водою, тому-то однакова

в неї сила на водяницю — нечисту силу у воді, і на поляницю — нечисту силу в полі. Щоправда, за іншими джерелами, одолень-травою наші предки називали валеріану. А ще наші предки-слов'яни називали латаття русалчиним цвітом: в їх уяві білі квітки символізували холодну красу прекрасних звабних русалок, а гнучке, плямисте, змієподібне кореневище — русалчин хвіст.

Високопоетична легенда про походження латаття дійшла до нас і від північних індійців: білі квітки цієї водної рослини виникли з іскор, що впали у воду після зіткнення в небі двох зірок.

Наукова ж назва роду перейнята від древніх греків, у яких серед інших божеств були й німфи — своєрідні уособлення природи, її живильних і плодоносних сил. Саме слово «німфа» античні лексикографи пов'язували зі словом «джерело». Взагалі німфи жили далеко від Олімпу, та з наказу Зевса туди часто з'являлися. І стосунки з богами мали зовсім не святенницькі. Є міф, за яким на чудову білу квітку латаття перетворилася одна з юних німф. Розчарувавшись у своєму палкому коханні до Геракла, вона хотіла втопитися, але із-за свого божественного походження втонути їй не вдалося — стала квіткою з ніжно-білими пелюстками. Символізувала квітка німфеї у стародавніх греків красу і чомусь — красномовство.

Образки болотні, білокрильник болотний (образки болотные) — *Calla palustris L.*

Родина: ароїдні — *Araceae*

Для образків болотних, що зростають по болотах, переважно лісових, та болотистих річкових берегах, німфи лімнади легенди не залишили. Бо кому хочеться перетворюватися в рослину болотну та ще й отруйну. А між тим образки не гнітяться своїм походженням. Врешті, родина їхня не така вже й проста: серед ароїдних є ліани, епіфіти і навіть дерева. І хоч більшість з них набула слави отруйних, деякі види у тропіках, приміром, таро, вирощуються навіть як харчові рослини. Та це десь далеко. Але й скромні образки болотні завоювали немалу територію: всю Європу, Сибір, Далекий Схід, Філіппінські острови. Рослина ця — багаторічна, з довгим повзучим кореневищем. Листки на довгих черешках, серцевидні, загострені, блискучі. Квітки двостатеві, зібрані в суцвіття-початок, обгорнутий яйцевидним або еліптичним покривалом. Зовні покривало зелене, всередині — біле. Цвітуть образки в першій половині літа. Листків квітконе стебло не має. Плоди образків болотних — червоні ягоди. Вони отруйні, як і вся рослина, що містить у собі глюкозид сапонін. Проте висушені кореневища багаті на крохмаль, після спеціальної обробки їх можна навіть вживати у їжу.

Образки болотні до Червоної книги ще не потрапили. І все-таки з осушенням боліт виживати їм подекуди стає все трудніше й трудніше. Тож потурбуймось, щоб у наших зелених Карпатах вони не стали рідкісними.

Не подарували своїх імен чи красивих легенд німфи боліт лімнади і к о с а р и к а м б о л о т н и м. Та, власне, грецькі німфи про них не могли знати, бо це рідкісний вид флори нашої країни, що

трапляється в регіоні Карпат тільки на болотистих місцях Міжгірщини.

Щодо косариків черепитчастих, про які піде мова, то вони хоч і надають перевагу заболоченим і вогким лукам, а все ж нерідко наважуються віддалитися від водної стихії в листяні, мішані й соснові ліси, оселяючись там на вогких галявинах, серед рідколісся, подекуди в чагарниках. Висока їх декоративність стала причиною того, що вони посилено винищуються в природі.

Належать ці представники родини півникових до рослин багаторічних, мають досить високе стебло, що сягає у висоту до 120 см, цвітуть із другої половини червня до першої половини серпня. Їх рід нараховує близько 250 видів, які поширені переважно у Тропічній та Південній Африці, деякі зростають у Середземномор'ї і тільки чотири види — на території України.

Косарики черепитчасті (шпажник черепитчатый) — *Gladiolus imbricatus L.*

Родина: півникові — *Iridaceae*

Косарики черепитчасті на Лівобережжі зустрічаються вкрай рідко, але досить поширені в Карпатах, на Поліссі, в правобережному Лісостепу. Не удостоївшись божественних імен, косарики все ж здобули в багатьох мовах дуже поетичні назви завдяки своїм мечовидним листкам. Паралельно з народною назвою, яку й пояснювати не доводиться, прижилася латинська — гладіолус, що є зменшувальною формою слова «меч» або «шпага». Російська назва «шпажник», як бачимо, є прямим відповідником латинській. Косарики черепитчасті росіяни ще називають «сабля-трава», «меч».

Раніше косарики черепитчасті своїми рожево- і пурпурово-фіолетовими квітками радували людське око, урізноманітнювали природу в багатьох місцевостях нашої країни. Природний ареал цієї рослини охоплював усю європейську частину СРСР, Кавказ і Казахстан. Та вже нині косарики черепитчасті занесені до списку рідкісних рослин у Білоруській та Литовській республіках. На Україні теж потрібно оберігати цей вид — окрасу лісів і лук — від необачного знищення.

ДОЛИНА ХОЛОДНОГО ЦВІТУ

Сюди потрібно приїжджати навесні. Можна в березні, коли долина задивляється у весну очима підсніжників, можна в квітні, коли гойдаються на легенькому вітрі ніжні дзвоники білоцвіту. Та найкраще у травні, коли далеко простелиться нашому погляду біла скатерть. То зацвітає нарцис вузьколистий — білим-білим, аж холодним цвітом.

Це високогірний вид нарциса. Його батьківщина — Альпи (Югославія, Румунія, Північна Греція). В нашій країні зростає природно тільки на Закарпатті: невеличкими заростями трапляється на субальпійських луках гірського хребта Свидовець, на полонинах Шандріаска, Апшинець та ще деяких. А тут — Долина нарцисів. Справді

унікальний витвір природи, чи не єдиний свідок зледеніння в Карпатах, що було типовим на північній півкулі в четвертинному періоді. Виявлені тут види рослин свідчать про те, що Мармароська котловина була сховищем високогірної рослинності в льодовиковий період.

Найбільші осередки нарциса вузьколистого збереглися тільки на Хустщині в урочищі Кіреш — близько 300 га. Раніше і на Мукачівщині, і на Хустщині, і в урочищі Пінгови, неподалік від села Ізи, і в околицях Буштини ще подекуди кожної весни буяли білосніжно нарцисові поля. Поступово унікальні зарості нарциса почали зникати і зникли б остаточно, але в 1979 році в урочищі Кіреш на площі 256,5 га створено заповідник.

Нарцис вузьколистий — рослина багаторічна. Квітконіс двогранний, прямий, безлистий, заввишки 15—40 см, листки — прикореневі, завширшки 3—7 мм, коротші за стебло, сизо-зелені. Квітки поодинокі (трапляються і по дві-три), білого кольору, з жовтуватим привіночком, дуже запашні, з чим і пов'язана назва роду *Amaryllidaceae,* що в перекладі на українську мову означає «я дурманію». Справді, аромат квітки настільки сильний, що призводить до легкого сп'яніння. Один квітучий екземпляр нарциса вузьколистого дає до двадцяти схожих насінин. Нині проводяться досліди щодо насіннєвого розмноження виду, а також вивчається вплив строків скошування на його зарості.

Нарцис вузьколистий (нарцисс узколистый) —
Narcissus angustifolius Curt.
Родина: амарилісові — *Amaryllidaceae*

Для тих, кого цікавить господарська цінність нарциса вузьколистого, скажемо: з нього виділено дуже духмяну ефірну олію, не бідна ця рослина й нектаром. А про високу декоративність нарциса й говорити нічого: вона безсумнівна.

Така рослина, звичайно, не могла не породити легенди, яка прийшла до нас з давньогрецької міфології. Красеневі Нарцису, синові річкового бога Кефіса і німфи Ліріопи, було напророковано довге життя, але за умови, що він ніколи не побачить свого обличчя. Виріс Нарцис незвичайно вродливим. Любові його домагалося багато жінок, та він був байдужим до них. Відкинув і любов німфи Ехо, і вона з любові так висохла, що від неї залишився тільки голос. Зневажені Нарцисом жінки зажадали від богині правосуддя Немесіди кари для красеня. І от одного разу, повертаючись із полювання, Нарцис побачив у воді своє віддзеркалення і закохався в нього. Так і вмер від любові до самого себе. На місці його смерті виросла приваблива біла квітка, та все ж краса її була холодною. І назвали ту квітку нарцисом.

...Відступав льодовик, і нарциси знову поверталися в гори. А ці залишилися в долині і мало не поплатилися життям за свою необачність. Але люди вчасно спохопилися і віддали долину для цвіту нарцису вузьколистому. І стала вона тепер заповідною. Долина нарцисів щороку встеляє білим цвітом дорогу травню.

Ніжний, але підступний. Та про це потім.

Осінь уже вдягнула дерева й чагарники в золоті, парчеві шати Поодинокі рослини ще доцвітають, та пора їх розквіту вже явно минула. Але є в Карпатах рослина, яка, не зважаючи на тиранічний хист парчевої цариці, саме в цей пізній для природи час починає буйно квітувати. Це пізньоцвіт осінній. В народі його називають ще бриндушею осінньою, зимовником, морозцем, осінником, растом, шапраном диким, шафраном моровим і навіть безвременником — за те, що цвіте в такий незвичний для більшості рослин час.

Спорожнілі вологі луки Західного Лісостепу, Закарпаття і Прикарпаття, поляни в розтоцько-опільських лісах пізньоцвіт прикрашує блідо-рожево-бузковими барвами. Подекуди луки аж рожевіють від його ніжних пелюсток. Осінь прагне довести, що вона не гірше від весни може уквітчати землю. Зараз — це зникаючий вид.

Пізньоцвіт осінній (безвременник осенний) —
Colchicum autumnale L.
Родина: лілійні — *Liliaceae*

Глибоко в грунті заховані бульбоцибулини пізньоцвіту. Квітки мають дуже довгу трубку, заглиблену в землю, і шестироздільний відгин оцвітини з шістьма тичинками всередині. Зав'язь також захована в землі, має три стовпчики, приймочки яких сягають тичинок. Восени під час цвітіння над землею стирчать лише квітки, листків немає. Після запилення мухівками, бджолами або метеликами плоди формуються під землею. Рослина відпочиває, «спить» у грунті всю зиму. Навесні пізньоцвіт розвиває цілокраї листки ланцетно-лінійної форми, стебло видовжується і висуває з-під землі на поверхню плід — тригнізду коробочку, в якій до середини літа достигає темно-буре насіння. Стара бульбоцибулина на цей час виснажується і відмирає, а натомість утворюється нова, і рослина продовжує жити. Ось яка дивовижна біологія у квітки осені.

Є ще одна особливість у цих квітів: вони гіркі на смак і отруйні. Взагалі, вся рослина отруйна, бо містить алкалоїд колхіцин, але найбільше його в насінні та квітках. Довго вважали, що пізньоцвіт осінній містить у собі цей єдиний алкалоїд: це дивувало, бо рослини, як правило, мають їх цілий комплекс. І справді чехословацький біолог професор Шантаві виділив з пізньоцвіту осіннього двадцять нових алкалоїдів...

Сік пізньоцвіту, особливо бульб, може викликати ураження шкіри. Тож як би не вабили нас ці гарні осінні квітки, не слід їх рвати. Краще вже милуватися ними безпосередньо в природі або ж на осінніх клумбах.

Пізньоцвіт належить до найдревніших лікарських рослин. Він використовувався ще в Древньому Єгипті. В індуських книгах Веди, написаних за дві тисячі років до нашої ери, серед лікарських рослин значився п і з н ь о ц в і т ж о в т и й, який зростає на схилах Гімалаїв. Використовували пізньоцвіт і древні греки.

Щодо пізньоцвіту осіннього, то його речовини, особливо колхіцин, у невеликих дозах застосовує сучасна медицина як засіб проти ревматизму, подагри, невралгії. Висока токсичність препаратів із колхіцином вимагає надзвичайної обережності, тому самолікування, без нагляду лікаря, недопустиме. Виявилося також, що колхіцин порушує і затримує розщеплення хромосом при поділі клітинних ядер. Цю його властивість почали використовувати проти злоякісних пухлин, а також у селекції рослин.

Крім пізньоцвіту осіннього, на Україні (в лісах Північного Криму) росте пізньоцвіт тіньовий, який також цвіте восени. А от пізньоцвіт Біберштейна, названий іменем дослідника флори Таврії і Кавказу, свою родову назву не виправдує: ця рослина (поширена у степовій і південній частинах Криму) цвіте рано навесні, в лютому — березні.

В нашій країні нараховується десять видів пізньоцвіту, а на земній кулі — зо три десятки: в Європі, Азії, Північній Америці. Наукова назва роду пов'язана з Колхідою. Коли стародавні греки потрапили в овіяну легендами Колхіду, отруйна рослина, що нагадує лучний шафран, але зацвітає восени й утворює насіння весною, їх, звісно, зацікавила. Був то пізньоцвіт гарний з великими, до 6 см у діаметрі, квітками. І греки назвали рослину на честь її батьківщини колхіконом. Відомий римський ботанік Діоскорід, що жив у першому віці нашої ери, вперше описав і намалював квітучий і плодоносний колхікон.

У схильних до легенд греків назва квітки пов'язувалася не тільки з Колхідою, а й з донькою колхідського царя Еета отруйницею Медеєю, котра проти волі батька допомогла вождю аргонавтів Ясону оволодіти золотим руном і втекла зі своїм обранцем. Щоб затримати погоню, Медея вбила свого малолітнього брата, порубала на шматки й розкидала по морю. Застигнутий тяжким горем, батько зупинився, щоб зібрати рештки синового тіла і віддати землі. Ще про ту ж Медею колхідську: своїй суперниці вона послала зачаровану сукню, і та згоріла в ній живцем. Чому саме квітки пізньоцвіту людська фантазія пов'язала з іменем легкої на розправу жінки — здогадатися неважко: через їхню отруйність.

Натрапивши на квітки пізньоцвіту осіннього, не забувайте, що вони перебувають під місцевою охороною як насінники, аби не зникла з лиця нашої землі ця жива окраса осені, джерело цінних ліків.

Пізньоцвіт осінній, а також інші види цього роду — гарні декоративні рослини. Їх варто культивувати в садах і парках, на галявинах, газонах, грядках і клумбах, розмножуючи молодими бульбоцибулинами і насінням. Свіжозібране насіння висівають у червні — липні. Сіянці з'являються наступної весни, а зацвітають на четвертий — п'ятий рік. При вегетативному розмноженні цвітіння настає вже другого року.

Таємниче звучить це слово, хоча й утворилося воно злиттям двох досить-таки прозових старогрецьких слів, перше з яких означає яєчко, а друге — вид, вигляд.

Орхідеї... І наша уява малює далекі тропіки, де яскравими барвами і дивовижними формами причаровують зір великі квітки орхідей. Серед квітникарів свого часу навіть виникла своєрідна орхідоманія — пристрасть до колекціонування рідкісних видів.

Орхідні — одна з найбільших родин серед квіткових рослин. За оцінкою різних авторів, до неї входить 17—30 тисяч видів. Словом, орхідеї — не обов'язково діти тропіків, хоч у вологих тропічних лісах вони прижилися найпевніше. А взагалі з усіх орхідних рід орхідея нараховує найбільше видів. Саму назву «орхідея» ми вживаємо переважно щодо тропічних видів, в інших регіонах є свої назви, але поширені орхідеї скрізь, крім крайніх полярних районів.

Орхідеї — рослини наземні, але декотрі види облюбували для свого розвитку стовбури дерев або гілки, особливо в тропіках — це так звані епіфіти. Трапляються й напівпідземні орхідеї, що не мають листя — сапрофіти.

В умовах Карпат орхідні зустрічаються майже в усіх зонах, від низини аж до альпійського поясу. Улюблені місця їх зростання — луки, галявини, болота, узлісся, тобто вологі відкриті площі. І все ж частина орхідних уже нині належить до рідкісних або й зникаючих рослин. Досить заглянути в «Червону книгу СРСР» або «Червону книгу Української РСР», щоб переконатися, як тривожить науку доля багатьох орхідних. Вчені розробляють наукові основи захисту цих рослин, аби їх не стало завтра менше.

Кожному з нас, де б ми не були, доступно приходити в живий світ природи, але без доконечного наміру принести букет квітучої краси в свою кімнату для безплідного в'янення і вмирання. Саме збирання квітів визнано першопричиною зміни чисельності б и л и н ц я к о м а р и н о г о (д о в г о р о г о г о), який нині більш-менш звичайно зростає на Закарпатті і в Прикарпатті, рідше — в Розточчі-Опіллі, на Поліссі та в Лісостепу і досить часто в Гірському Криму.

Билинець комариний, довгорогий (кокушник комарниковый) — *Gymnadenia conopsea R. Br.*

Родина: зозулинцеві — *Orchidaceae*

У ботанічних садах Ленінграда, Москви, Якутська, Карелії, Ставрополя билинець комариний успішно випробувано в культурі. Але і в природних умовах ця рослина, що в червні — липні відкривається всією красою й ароматом лілово-пурпурових квітів, повинна зберегтися. Нині вона охороняється на всій території республіки.

З о з у л и н е ц ь п л я м и с т и й трапляється дуже рідко в Карпатах і Розточчі-Опіллі.

Зозулинець плямистий (ятрышник пятнистый) —
Orchis maculata L.
Родина: зозулинцеві — *Orchidaceae*

Цвіте рослина в червні — липні, квітки зібрані в густий колос, рожево-лілові з темними плямами. Листки зверху також плямисті, звідки й назва «плямистий». Улюблені місця його зростання — вогкі луки, галявини, узлісся, чагарники.

На Прикарпатті, в Розточчі-Опіллі, Лісостепу та Гірському Криму зустрічається в лісах, на галявинах, узліссях, здебільшого на вапнякових грунтах, зозулинець пурпуровий. Цвіте він у травні — червні, квітки яскраво-червоні з темно-пурпуровими крапками, вони утворюють багатоквітковий колос до 20 см завдовжки.

Зозулинець пурпуровий (ятрышник пурпурный) —
Orchis purpurea Huds.
Родина: зозулинцеві — *Orchidaceae*

Вважають, що зозулинець пурпуровий проник у Середню Європу, а далі і в нашу країну із Середземномор'я. Крім України, він зустрічається, але вкрай рідко, в Молдавії, на Кавказі. Нині вимагається цілковита охорона виду. Обмежені й суворо контролюються експорт та імпорт зозулинця пурпурового. А для особливо пристрасних квітникарів можемо додати, що його вже випробувано в культурі в Ленінградському ботанічному саду.

До зникаючих рослин належить і зозулинець салеповий, що спорадично росте у багатьох районах України, в тому числі в регіоні Карпат.

Зозулинець салеповий (ятрышник-дремлик) —
Orchis morio L.
Родина: зозулинцеві — *Orchidaceae*

Це рослина сухих лук, гірських лучних схилів, галявин, узлісь. Випробувана в культурі у Ленінградському ботанічному саду. Зозулинець салеповий терпить не тільки за свою красу, а й тому, що його бульби викопують на салеп. Цвіте він у травні — червні, листочки оцвітини — від темно- до яскраво-фіолетових.

Нині зозулинець салеповий охороняється у Карпатському і Ялтинському заповідниках, у Кримському заповідно-мисливському господарстві. Та цього не досить. Настав час ввести суворий ліцензійний порядок збирання і викопування рослин на лікарські потреби, а в місцях значного скупчення цього виду організувати заказники.

Повної охорони потребує також зозулинець серценосний, що трапляється на Україні дуже рідко лише в Карпатах — на гірських луках і болотах.

Зозулинець серценосний (ятрышник сердценосный) —
Orchis cordigera Fr.
Родина: зозулинцеві — *Orchidaceae*

Цвіте у червні — липні. Квітки лілово-пурпурові, зібрані у циліндричний колос.

На Закарпатті, Прикарпатті, Поліссі, в Лісостепу, дуже рідко в Степу та Гірському Криму у червні — липні, а то й у серпні зацвітає зозулинець широколистий, фіолетово-рожеві квітки якого зібрані в густий циліндричний колос. Це рослина боліт і болотистих лук. Зрозуміло, що там, де зникають умови для розвитку цього виду, зникає і він сам.

Зозулинець шоломоносний (ятрышник шлемоносный) — *Orchis militaris L.*

Родина: зозулинцеві — *Orchidaceae*

У Карпатах і на Прикарпатті цей вид трапляється рідко, запаси його дуже незначні. На території України зозулинець шоломоносний охороняється повсюдно. Експорт та імпорт цієї рослини наша країна суворо контролює. Однак назріла необхідність взяти зозулинець шоломоносний під особливу охорону, організувати заказники, ширше вводити цей вид у культуру, що, як довели науковці ботанічних садів Ленінграда й Москви на практиці, цілком можливо.

Як бачимо, доля зозулинців у нашій природі не дуже втішна. Тут саме на порі поговорити про рослини, названі наскільки печально, настільки й поетично «зозулині сльози». До речі, така ж поетична назва — «кукушкины слезы» — в російській мові зжилася з іншою, хоч і близькою рослиною — зозулинцем плямистим.

Зозулині сльози серцелисті (тайник сердцевидный) — *Listera cordata R. Br.*

Родина: зозулинцеві — *Orchidaceae*

Тож мова піде про ті зозулині сльози, що в російській мові названі «тайник»,— зозулині сльози серцелисті. Цей вид у нашій країні росте тільки в Карпатах. І тут він покличе нас високо в гори, де на висоті 600—1395 м над рівнем моря, можливо, пощастить натрапити на цю зникаючу рослину, що в червні — липні зацвітає зеленувато-жовтими квітками. Це може статися на Говерлі, на Пожижевській полонині, на Брескулі, Свидовці. Привертає вона увагу серцевидними або серцевидно-трикутними листками.

Зозулині сльози серцелисті пристосувалися до життя в тінистих вологих лісах — хвойних і мішаних, у болотистих місцях. Але поки ми туди дістанемося у мандрах по зелені перлини Карпат, дорогою, можливо, ще трапляться нам зозулині сльози яйцевидні — теж рідкісна рослина, розсіяна в Карпатах по вологих лісах, чагарниках, на галявках.

Зозулині сльози яйцевидні (тайник яйцевидный) — *Listera ovata R. Br.*

Родина: зозулинцеві — *Orchidaceae*

Видову назву рослина одержала завдяки своїм еліптично-яйцевидним листкам. Цвіте у червні — липні. Квітки зеленувато-жовті, зібрані в китиці. Як і попередній вид, охороняється повсюдно в природних лісових екосистемах. Культивується у ботанічних садах

Ленінграда й Москви. У природних умовах на Україні, крім Карпат, росте у Розточчі-Опіллі, на Поліссі, в Лісостепу, Гірському Криму і дуже рідко в південно-східній частині Степу. Вчені вважають, що основною причиною скорочення ареалу цього виду є заміна природних лісових насаджень штучними.

Піднімаючись у Карпати, не оминіть увагою ще одну рідкісну рослину з родини зозулинцевих — любку дволисту. Її, щоправда, можна відшукати і в передгір'ях Закарпаття та Прикарпаття.

Любка дволиста (любка двухлистная) —
Platanthera bifolia. Rich.
Родина: зозулинцеві — *Orchidaceae*

Росте вона у світлих лісах, на галявинах, узліссях, по чагарниках. Дволистою її називають тому, що має лише два нижні еліптичні, звужені у крилатий черешок, майже супротивні листки. Цвіте у червні — липні білим цвітом, зібраним у рихлу китицю. Ця рослина випробувана в культурі у багатьох ботанічних садах Ленінграда, Москви, Уфи, Кокчетава, Омська.

У природі любка дволиста терпить як від руйнування її місцезростань у процесі господарювання, так і від окремих безвідповідальних людей, що без докорів сумління зривають квітки на букети і в необмеженій кількості заготовляють бульби для лікарських потреб — на салеп.

Любка дволиста зустрічається не тільки в зоні Карпат, а й у Розточчі-Опіллі, рідше на Поліссі, подекуди в Лісостепу і Степу. Охороняється, на жаль, лише в Карпатському заповіднику.

...Отже, ми спробували розповісти про коштовні зелені перлини наших лук, полів, водойм і неприкінці навіть орхідеї пошукати не десь у тропіках, а поряд. І от вони з'явилися нам, назвавшись зозулинцями, не тільки в своїй багатоманітній красі, а й у тривозі за свою завтрашню долю. Відкрилися і повели нас аж до альпійського поясу, де велика родина зозулинцевих також має своїх представників.

І хоч мигцем ми туди зазирнули, не оминаймо увагою й інших зелених перлин, якими всіяла дорогу людського буття щедра на красу й мудрість природа.

ПЕРЛИНИ ЛІСУ

В карпатський ліс веде мене стежинка.
Старі дерева втомлено скриплять,
А вже цвіте підсніжника сніжинка,
Блакитні очі проліски не сплять.
Коли б то вміти так весні радіти,
Так довіряти, як вони, малі,
Що будять землю, наче матір діти.
Коли б то вміти жити на землі.
А скоро все потоне в зелен-сяйві,
Де зайвих — ні комашки, ні зела,
Де все потрібне, якщо ми не зайві,
Якщо прийшли без вигоди і зла.

ЛІСОВІ РОДИЧІ НАРЦИСА

Тож ходімо в ліс — у його глибокі нетрі, під просвітлене шатро, на зелені, помережані різнобарв'ям квітів галявини. Ходім у його весну, ранню весну, коли ще тільки вчувається її подих, і кожна рослина й рослинка, причаївшись, жде своєї пори, щоб вибухнути зеленою силою назустріч сонцю.

Сміливо, але обережно вже в березні — квітні з-під снігу з'являються поодинокі пониклі квітки. Це зацвітає підсніжник — розвідник природи. Він — з родини амарилісових, тобто родич того красеня-нарциса, що в древніх греків породив легенду, точніше міф про закоханого в свою вроду юнака, який обернувся в квітку холодної краси. Родич того нарциса, що на Закарпатті дав назву цілій заповідній долині.

Та якщо нарцис — символ самозакоханості, підсніжник у народному сприйнятті став символом надії. Адже це не просто красива квітка, а провісник весни, пробудження природи від зимового сну.

Підсніжник породив у народі свою легенду. Коли Адам та Єва були вигнані з раю, на землі панував холод, падав сніг. Єва дуже змерзла. Щоб її втішити, подати надію на кращі часи, кілька сніжинок перетворилися у ніжні білі квітки підсніжника. Українську назву цієї рослини зайво пояснювати — вона говорить сама за себе. Щодо наукової — то вона в перекладі з давньогрецької означає «молочно-квітковий».

На Україні відомі два види підсніжника: звичайний і складчастий. Останній з них росте в Гірському та Південному Криму. Щодо підсніжника звичайного, то він досить звичайно зустрічається в Карпатах і прилеглих районах, зрідка — в Лівобережному Лісостепу, розсіяно — у Правобережному. В нашій республіці проходить південно-східна межа ареалу цього виду.

Підсніжник звичайний (подснежник обыкновенный) — *Galanthus nivalis L.*

Родина: амарилісові — *Amaryllidaceae*

У Карпатах підсніжник звичайний зростає в листяних лісах, по чагарниках, на галявинах. Це багаторічна цибулинна рослина, до 8—15 см заввишки, з продовгуватими ланцетовидними плоскими листками. Квітки тричленні, пониклі, в пазухах плівчастих приквітників. Квітконіс під час цвітіння вдвічі довший за листки. Рослина декоративна. Її отруйні цибулини останнім часом з успіхом використовують для лікарських потреб. Вони містять алкалоїд галантамін, результативний при лікуванні складних невралгічних захворювань.

Перші квітки весни, а серед них підсніжник, найбільше терплять від самолюбивих рук і зникають подекуди безповоротно. Щоб зберегти їх від цілковитого винищення, недопустимо масово викопувати цибулини і, само собою, потрібне бережливе ставлення до ніжних провісників весни кожного з нас.

Своїми квітками дещо схожий на підсніжник ще один із провісників весни, якому судилося потрапити до «Червоної книги СРСР»,— б і л о ц в і т в е с н я н и й. Саме тому одна з його німецьких назв передається на українську мову як великий підсніжник. Образно звучить також інша його німецька назва, яка в перекладі означає «березневий келих». А наукова назва роду пов'язана з давньогрецькими словами, що означають «білий» і «фіалка»: за білий колір квіток і фіалковий аромат. Щодо української літературної назви — пояснень вона не потребує. Зрозумілі й такі народні назви як скороспілка весняна, лісовий нарцис. Подекуди рослину називають жовткою: певно, ця назва виникла тому, що на пелюстках квіток є жовтувато-зелені плями, ніби кожна квіточка розмальована рукою вмілого майстра.

Білоцвіт весняний (белоцветник весенний) — *Leucojum vernum L.*

Родина: амарилісові — *Amaryllidaceae*

Білоцвіт весняний — рослина невисока, до 35 см заввишки, з лінійними темно-зеленими, ніби полакованими прикореневими листками. Після того як остаточно розтане сніг, вона викидає квіткову стрілку з приквітковим листком на верхівці. З пазухи листка на квітконіжках звисають по одній-дві тендітних квіточки дзвонико-кулястої форми з шістьма сніжно-білими пелюстками. Пониклість і дзвоникоподібність квіток зумовлені потребою захистити органи розмноження — тичинки й маточки — від весняних дощів і сніговіїв.

Зустрічається білоцвіт весняний звичайно на Закарпатті, в Карпатах. Його природне середовище — вологі луки, лісові галявини, узлісся під наметом дерев. Причина зменшення його запасів — знову ж таки зривання квітів на букети, хоч цю рослину можна успішно розводити в парках і садах. До речі, цей ранній провісник весни на Закарпатті розквітає на початку березня, коли в Прикарпатті ще лежить сніг.

Невеликий рід білоцвіту нараховує тільки дев'ять видів, які по-

ширені в Європі, Середземномор'ї, Малій Азії, Криму і на Кавказі. А в Радянському Союзі відомі всього-на-всього два види. Крім білоцвіту весняного, на вогких і болотистих луках на Закарпатті, в Гірському Криму і подекуди на півдні України трапляється ще б і л о ц в і т л і т н і й.

Білоцвіт літній (белоцветник летний) —
Leucojum aestivum L.
Родина: амарилісові — *Amaryllidaceae*

Щоправда, літнім він названий не зовсім виправдано, бо зацвітає у квітні — травні. Цей вид має на квітконосному стеблі від двох до семи квіток, зібраних у зонтикоподібне суцвіття. Свіжі його цибулини дуже отруйні.

Причини зменшення запасів білоцвіту літнього — ті ж самі, що й білоцвіту весняного. Насолоджуватися ранньою красою квітів білоцвіту можна, не завдаючи помітної шкоди природі. Його стійкість до несприятливих умов, здатність до вегетативного розмноження справжні цінителі природи використовували здавна: білоцвіт відомий у культурі ще з XV століття. Ця рослина дуже легко розмножується цибулинами-дітками. Розростаючись, утворює цілі гнізда-букети. Добре приживається на пухкій, перегнійній, досить вологій землі. Можна розмножувати його і насінням, проте в такому разі першого цвітіння доведеться чекати шість-сім років.

Квітки білоцвіту можуть прикрасити не тільки парки, сади, а й кам'янисті гірки, береги водойм, лише не треба боятися праці заради краси, не треба красу від природи відбирати — нам під силу її примножувати.

НЕ ДАРУЙМО КРОКУСІВ...

Бо вони вже подаровані кожному з нас весняною природою. А зірвані, принесені до кімнати, недовго веселитимуть погляд, передчасно зів'януть без рідного лісу, а ліс без них запізніло покличе нас у весну.

Не даруймо крокусів, а зустрічаймо весну з ними в березневому чи квітневому лісі.

Пам'ятаєте слова великого природолюба Максима Рильського:

Ой зілля, зілля да рясне,
Клонися милій в ноги білі...
Щоб серед крокосів та лілій...
Вона як щастя розцвіла!

Про лілії ще буде мова, а тепер про шафрани, або ж крокуси, що ділять свою лісову долю з підсніжником, білоцвітом. Їх іще називають крокосами, брандушами, бриндушами, весниками, растом. Щодо наукової назви, то вона пов'язана з давньогрецьким міфом, за яким квітка крокуса утворилася з краплі крові Крокоса — друга бога Меркурія, що випадково потрапив у нього диском. Аби зберегти нам'ять про Крокоса, боги перетворили краплі його крові у ніжні

квітки. Інша назва цих рослин, шафрани, яка побутує в літературі, арабського походження.

З нашою свідомістю шафран зжився як неодмінний супутник провесни, хоч декотрі його види зацвітають восени.

В умовах Карпат тривогу викликає доля шафранів Гейфеля і банатського. Перший з них зустрічається острівками в листяних лісах західних областей України, а в Карпатах — і на полонинах, де ще не так давно був рослиною звичайною.

Крокус (шафран) Гейфелів (крокус Гейфеля) —
Crocus Heuffelianus Herb.
Родина: півникові — *Iridaceae*

Шафран Гейфелів — багаторічна бульбоцибулинна рослина, 25—35 см заввишки. Стебло вкорочене, квітка лійкоподібна, фіолетового кольору з оранжевою приймочкою на короткій квітконіжці, що обгорнута двома-трьома ланцетно-лінійними листочками. Розквітає рано навесні, в березні — квітні. Бульбоцибулина шафрану щорічно відновлюється — вона утворюється на верхівці старої. Запопадливі збирачі шафранів не просто зривають квітки, а виривають рослини разом з бульбоцибулинами, щоб довше не в'янули. Особливо скрутно доводиться шафрану неподалік від міст.

Щодо шафрану банатського, то він менше терпить, бо поблизу його місцезростань великих населених пунктів немає, але цей вид належить до вимираючих, тому потребує цілковитої охорони, створення, де тільки можливо, бодай невеличких заказників. А трапляється він в дуже й дуже небагатьох місцях — в околицях сіл Тячівського і Виноградівського районів.

Походить шафран банатський із Середземномор'я, в нашій країні росте тільки на Закарпатті. Найкраще почуває себе на узліссях букових і дубових лісів. Ботаніки Ужгородського державного університету вивчають можливості розмноження цього виду з тим, щоб відновити його ареал.

Шафран банатський (шафран банатский) —
Crocus banaticus Gay.
Родина: півникові — *Iridaceae*

Кілька років тому шафран банатський знаходили в околицях міста Хуста, села Оноківців Ужгородського району, селища Буштини Тячівського району, села Ракошина Мукачівського району.

Можливо, комусь із читачів пощастить золотої осені побачити яскраво-пурпурові квітки шафрану банатського, який, на відміну від попереднього виду, цвіте лише восени, а навесні утворює коробочки, в яких дозріває до 30 насінин.

Як шафран Гейфелів, так і шафран банатський можна вирощувати штучно. Останній, до речі, культивується з 1629 року, в нашій країні випробуваний у Ленінградському і Київському ботанічних садах.

Віриться, що діти наші і внуки милуватимуться квітами шафранів у первісній природі.

Пригадаймо лишень Тараса Шевченка:

Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила.

Весна й понині щедро квітчає землю рястом, однак не будемо надто прискіпливими, аби не зарахувати ряст до наших зелених перлин тільки з тих причин, що він не став рідкістю. Адже ряст — окраса нашої землі, без якої і весна — не весна. А що рясту в нас рясно — то так воно повинно бути й далі.

Ряст — це трав'янисті, здебільшого багаторічні ефемероїди, тобто рослини, надземні частини яких вегетують протягом кількох тижнів, утворюють насіння і решту року перебувають у стані спокою. Листки трійчасті, у багатьох видів біля основи стебла є ще лускоподібний листок. Квітки неправильні, зі шпорцем і трав'яними приквітками, зібрані в суцвіття-китицю.

Наукову назву роду перекладають як чуб або ковпак жайворонка. Вона пов'язана з особливістю квітки — дві її внутрішні пелюстки утворюють своєрідний ковпачок, який захищає тичинки та маточку. Не випадкова й німецька назва рослини, що перекладається як шпорець жайворонка. Довгий шпорець верхньої пелюстки має своє призначення: в ньому захований нектар, доступний тільки для комах із довгим хоботком. Джмелі, що мають короткий хоботок, хитрують: прокушують шпорець і так добираються до нектару.

Загалом рід нараховує понад 90 видів, що найпоширеніші в Середземномор'ї та Європі. В Радянському Союзі налічується понад 60 видів цього роду, на Україні — тільки 6.

У різних місцевостях ряст називають по-різному: і рястом, і кониками, і кокірчиками, і кукурічками, і півниками. Щодо півників, кукурічків та, мабуть, і кокірчиків, то важко сказати, чи назва породила легенду, чи легенда назву. Але розповідають, що в одному пралісі жила відьма. Цілими ночами моталася вона на мітлі, а вдосвіта верталася до своєї хатинки на курячій ніжці, щоб відпочити. Ляже і тільки задрімає, як тут півень закукурікає. Розсердилася відьма на півня, що спати не дає, й перетворила його в квітку. Квітка рясту й справді дещо скидається на голову півня.

Це явно слов'янська легенда. В інших народів є свої. Одна з них розповідає, що напровесні летіли над лісом жайворонки, посварились між собою і почали чубитися. Змагалися так, що аж чуби та шпорці свої погубили. Попадали вони на родючий лісовий грунт і попроростали буйним весняним цвітом.

У Карпатах відомі 4 види рясту: рутковий, проміжний, Галлера і порожнистий. Про останній з них ми й розповімо ширше, бо це рослина незвичайна у своїм цвітінні, крім того, дає цінну лікарську сировину.

Ряст порожнистий росте по тінистих лісах і чагарниках майже на всій території нашої республіки, крім лівобережних

степових районів і Криму. Зацвітає у квітні — травні. В пору масового цвітіння творить картину справді неймовірної краси: над морем зелено-сизуватих листків здіймається цілий прибій суцвіть-китиць з білими, рожевими, бузковими, кремовими, пурпурово-фіолетовими квітками, що розливають витончений аромат меду з ваніллю. Немає людини, яка була б байдужою до такої краси.

Ряст порожнистий (хохлатка полая) —
Corydalis cava Schweigg. et Körte
Родина: макові — *Papaveraceae*

Рясти, в тому числі й порожнистий, можна успішно вирощувати як ранньовесняні декоративні рослини в садах, парках, скверах, поміж дерев, чагарників, на паркових галявинах, газонах. Розмножують їх свіжозібраним насінням, інакше воно швидко втрачає схожість. За достиганням насіння слід уважно стежити, бо плодики рястів розтріскуються і насіння з них висипається. Сіянці зацвітають на другий — третій рік. Найкраще росте ряст на родючих вологих грунтах у напівтіні.

З лікувальною метою використовується кілька видів рясту, але ряст порожнистий — чи не найчастіше. Він містить у собі півтора десятка вже відомих і ще не вивчених алкалоїдів. У його бульбах виявлено бульбокапнін, що застосовується для лікування нервових захворювань. Інші алкалоїди хоч і становлять дещо менший інтерес, проте медицині не байдужі. Коридин, приміром, заспокійливо впливає на нервову систему, коритуберин, корикавін, навпаки, збуджують її. Застосовуються вони в психіатрії під суворим контролем лікаря. Дуже отруйні алкалоїди рясту в суворо обмежених дозах використовуються в терапії як замінник морфію, а також проти глистів. І все ж потрібні дальші дослідження, щоб виявити лікувальні можливості рясту.

Знову й знову земля пробуджується від зимового сну, і весна, як і тисячі літ тому, уквітчає її рястом...

Так буде — віриться — й через тисячі літ.

ЕРИТРОНІЙ

Біг собі собака, спіткнувся й ударився головою об землю. Розсердився і почав зі злості її кусати. Вкусив раз, вкусив удруге, а за третім разом залишив зуба в землі, далі — другого. Задумався тоді собака: землі хоч би що, він же й зовсім без зубів може зостатися. І перестав землю кусати. Коли прийшла весна і почала розсівати квіти по землі, бачить — два собачі ікла стирчать. Навіщо їм даремно пропадати, подумала весна, торкнулася до них чарівною паличкою-весняночкою — і проросли ікла квітами.

Так за цією легендою виник еритроній собачий зуб — багаторічна рослина з родини лілійних із своєрідною яйцеподібно-циліндричною цибулиною, біля основи якої є дві-три виводкові ци-

2	3	4
	5	6
	7	8

1. Цвіте різнотрав'я. 2. Долина нарцисів. 3. Нарцис вузьколистий. 4. Латаття біле. 5. Билинець комариний. 6. Зозулинець пурпуровий. 7. Зозулинець плямистий. 8. Зозулинець бузиновий.

9	10

9. Підсніжник звичайний. 10. Пробудження весни.

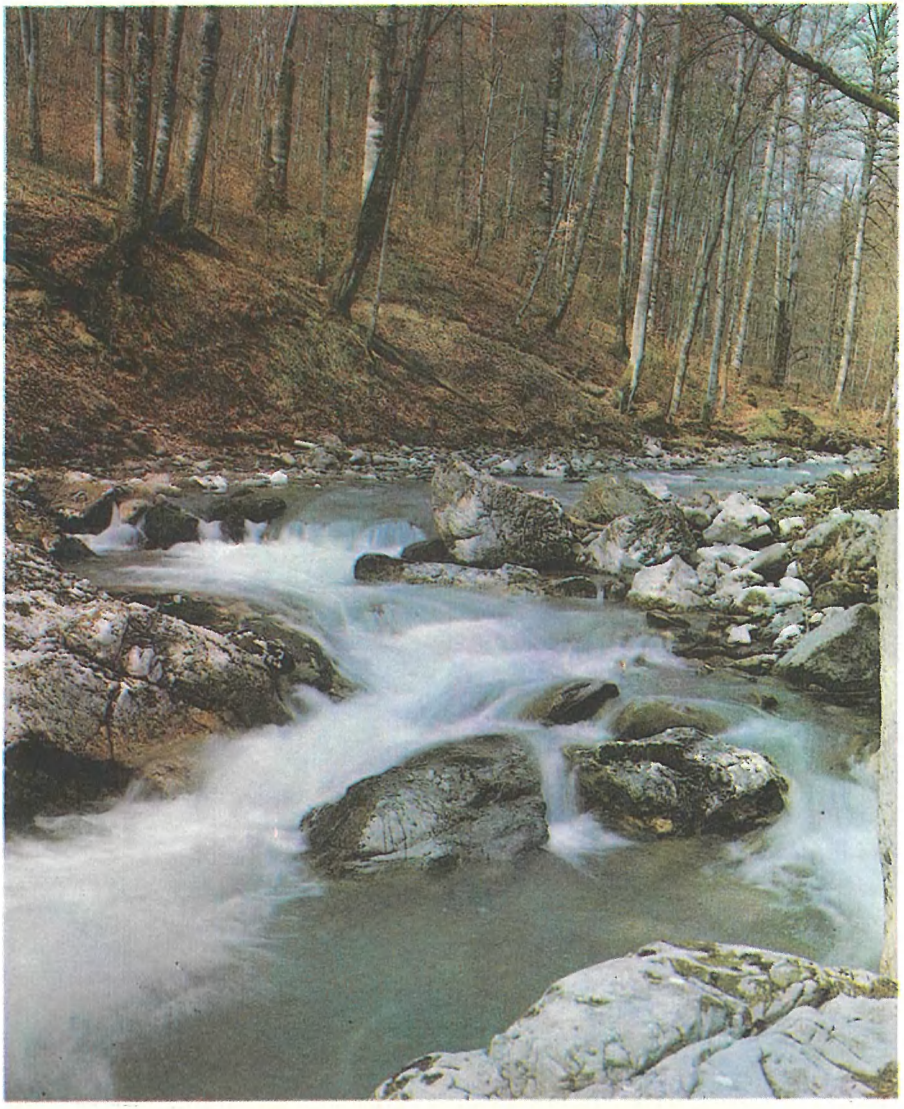

11	12	13
	14	15
	16	17

11. Рання весна в Угольському лісництві. 12. Шафран Гейфелів. 13. Білоцвіт весняний. 14. Проліска дволиста. 15. Трауншейнера куляста. 16. Ряст Галлера. 17. Ряст порожнистий. 18. Верхня межа лісу. Чорногора.

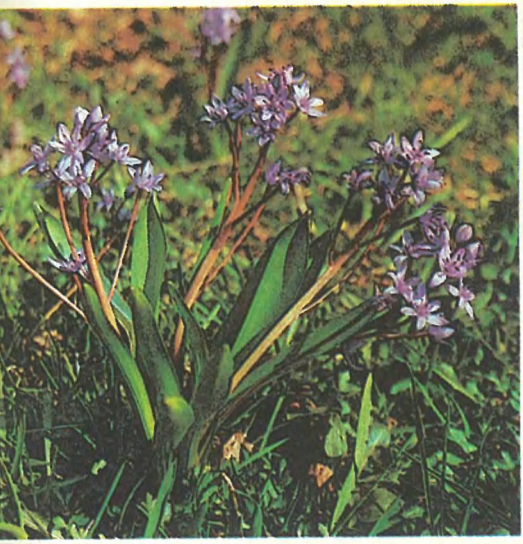

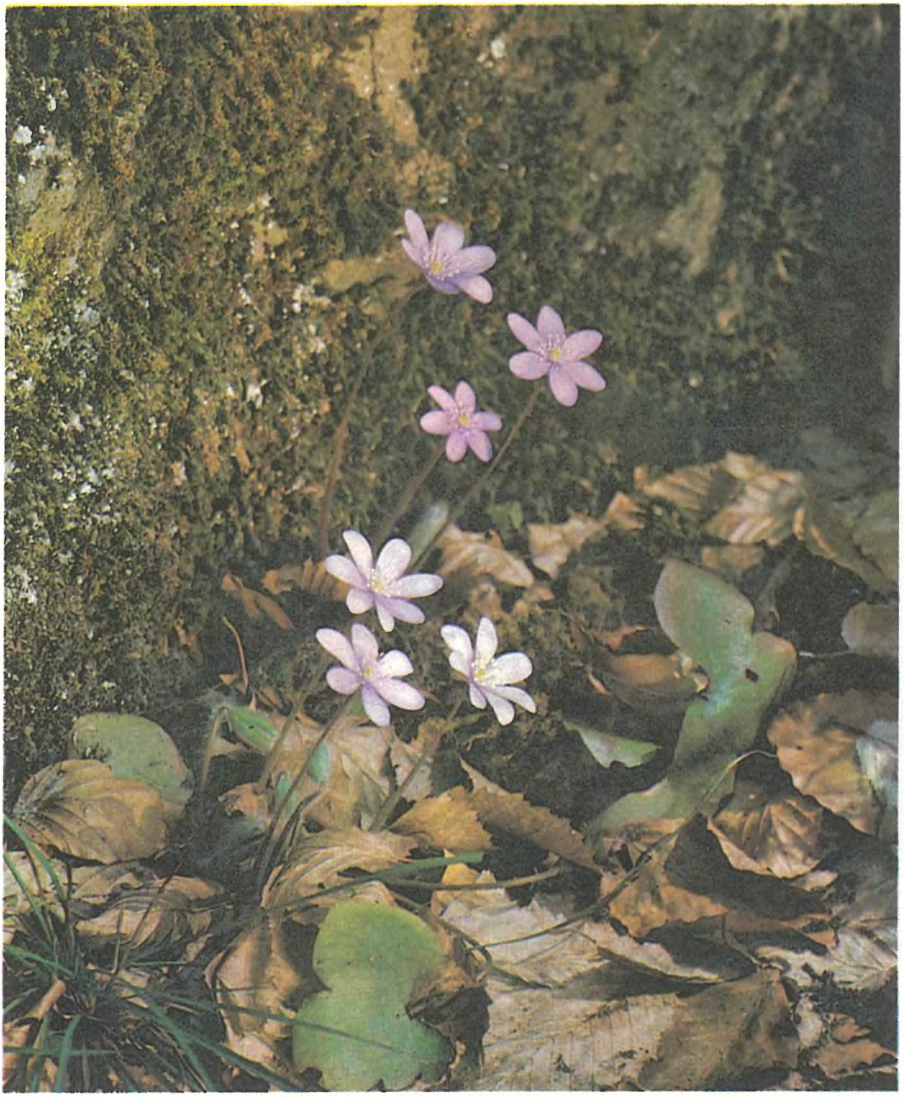

19	20	21
	22	23
	24	25

19. Печіночниця звичайна. 20. Лілія лісова. 21. Еритроній собачий зуб. 22. Любка дволиста. 23. Зубниця залозиста. 24. Відкасник безстеблий. 25. Фіалка відхилена.

26 27 28 29

26. Тис ягідний. 27. Буковий праліс. 28. Сольданела мармароська. 29. Скорзонера рожева.

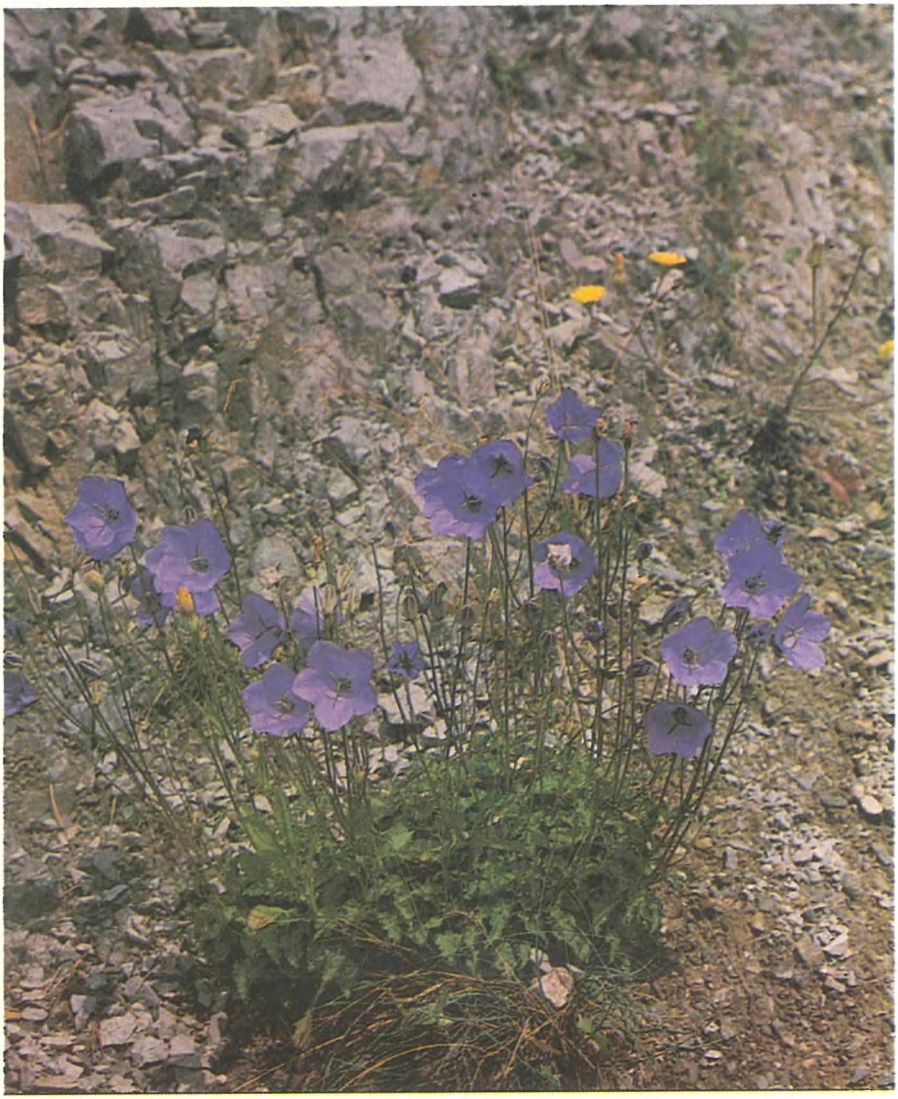

30	31	32
	33	34
	35	36

30. Дзвоники карпатські. 31. Дзвоники персиколисті. 32. Дзвоники альпійські. 33. Арніка гірська. 34. Дзвоники пониклі. 35. Чемерник червонуватий. 36. Волошка м'яка. 37. Старожили букового лісу.

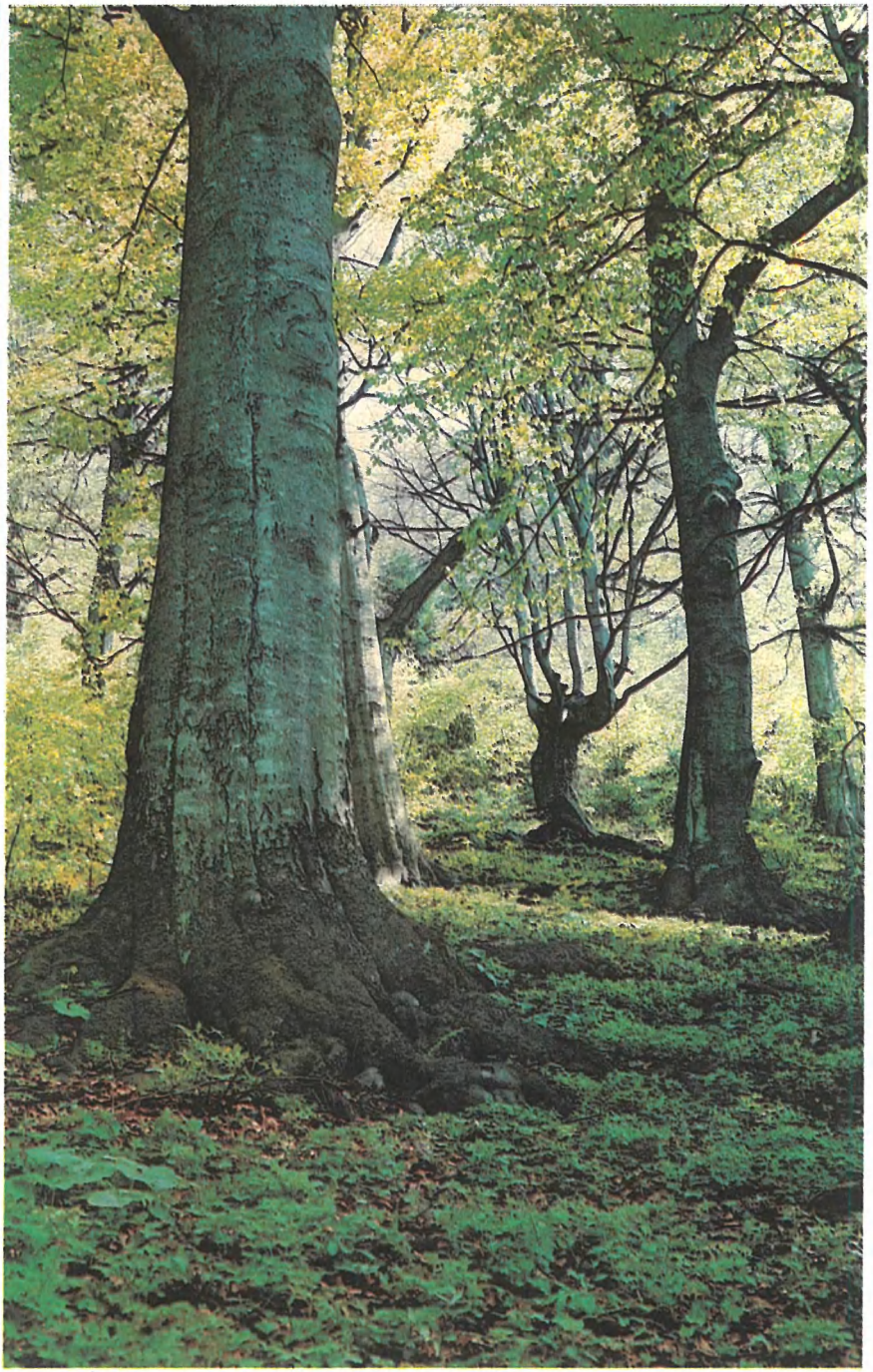

булинки, що скидаються на ікла собаки. Тому так дивно звучить назва цієї рослини. Її рід нараховує півтора десятка видів, які поширені переважно у Північній Америці, менше в Європі (від Піренеїв до Балкан і Карпат) й Азії.

Еритроній собачий зуб (кандик собачий зуб) —
Erythronium dens-canis L.
Родина: лілійні — *Liliaceae*

Еритроній собачий зуб зростає в широколистяних лісах. Це рослина 10—20 см заввишки, з двома листками, вкритими пурпуровими плямами. Зацвітає ранньою весною — в березні — травні. Зрідка трапляється в передгір'ях і гірській частині Закарпаття, де проходить східна межа ареалу. Два інших види — еритроній кавказький і японський — зустрічаються теж рідко: один — на Кавказі, другий — на Далекому Сході. Всі три види занесено до «Червоної книги СРСР».

При всій непривабливості назви еритроній собачий зуб прекрасний в пору цвітіння. Досить раз побачити його цвіт, щоб запам'ятати на все життя. Квітки крупні, рожеві, фіолетові, бузкові або навіть білі, поникші, спочатку дзвоникоподібні, пізніше всі шість віночковидних листочків оцвітини відгинаються назад, відкриваючи рудуваті плямки при основі. В такому стані вони дещо схожі на квітки цикламенів. Шість золотистих тичинок стирчать пучком з оцвітини. Під кінець цвітіння з-поміж них висовується тринадрізний на верхівці стовпчик маточки. Квіткова стрілка увінчана, як правило, однією, зрідка — двома квітками, що цвітуть від трьох до п'яти днів.

Збирання квітів, особливо разом з цибулинами, може призвести до того, що від еритронія собачого зуба невдовзі залишиться тільки легенда. Щоправда, цей вид охороняється в Карпатському заповіднику, проте цього надто мало. Назріла нагальна потреба створити заказники на Закарпатті та Львівщині, де ще є така можливість.

Для квітникарів ця рослина особливих рекомендацій не потребує. Адже в культуру вона введена ще в 1570 році в багатьох країнах Європи. Цілком доступно й потрібно використовувати її і в нас для прикраси парків, скверів. Найкраще розмножується цибулинами-дітками, гірше насінням, яке слід висівати одразу після збирання. Сіянці розвиваються повільно і лише на п'ятий рік починають цвісти.

Еритроній добре росте в напівзатінку, під рідкими деревостанами або між чагарниками, по краях галявин, на кам'янистих гірках. Потребує досить вологого глинистого угноєного грунту. Щоб досягти кращого декоративного ефекту, його вирощують групами. Група з 10—20 екземплярів цвістиме до вісімнадцяти днів. Придатний також для ранньої вигонки.

З еритроніїв, що ростуть на території нашої країни, саме цей вид перебуває під найбільшою загрозою, отже, за нього й найбільша відповідальність.

Що полювати на рябчика на території нашої республіки заборонено, знає кожен мисливець. Проте в даному разі мова йде не про птаха з родини тетерукових, а про рослину з родини лілійних. Схожі вони лише тим, що обоє стають у Карпатах рідкісними. І обоє потребують охорони.

На території нашої республіки росте два види рябчика: р я б ч и к г і р с ь к и й — на Поділлі і р я б ч и к в е л и к и й — розсіяно на Закарпатті, Прикарпатті і в західній частині Лісостепу. Обидва занесені до «Червоної книги СРСР».

Рябчик великий (рябчик большой) —
Fritillaria meleagris L.
Родина: лілійні — *Liliaceae*

Рябчик великий — багаторічна цибулинна рослина з облиствленим стеблом, що тримає на собі одну-дві пониклих квітки, порівняно великі, лілово-коричневі з розпливчасто-білуватим шаховим малюнком зсередини. Очевидно, завдяки строкатому забарвленню квітки виникла й назва рослини — рябчик. Незвичні й великі квітки рябчика великого, його досить раннє цвітіння (друга половина квітня — травень) призводять до того, що їх масово зривають на букети.

На Закарпатті вже прийнято рішення про місцеву охорону цієї рослини, і слід докласти всіх зусиль, аби воно виконувалося неухильно. Доцільно подбати й про заказники в різних частинах ареалу.

Годилося б далі повести мову про лісові рослини, що своїм цвітінням уславлюють весну, та не станемо розбивати родину лілійних. Вона вже й без того в нашій оповіді дещо порушена, адже про пізньоцвіт осінній ми говорили у попередньому розділі.

Тепер нам належить познайомитися з родичкою далекого Марса, якщо в своїх уявленнях про походження цієї рослини на якусь мить солідаризуємося з нашими середньовічними співжителями Європи. Мова йде про л і л і ю л і с о в у, видова назва якої походить від імені давньоримського бога війни Марса в поєднанні зі словом, гідним такої посади, що в перекладі з латинської означає змагатися, боротися.

Її родова назва дійшла до нас у римському варіанті і прижилася не тільки в науці, а й у повсякденній мові багатьох народів.

Лілія лісова (лилия кудреватая) —
Lilium martagon L.
Родина: лілійні — *Liliaceae*

Лілія лісова — рідкісний представник роду лілій. Вид має багато різновидностей, що зустрічаються в дикому стані в Європі, Західному та Східному Сибіру, в Монголії. На Україні — чи не єдиний. Це багаторічна цибулинна рослина заввишки 50—150 см. Квітконіс прямостоячий, з еліптично-ланцетними листками, з яких середні розміщені кільчасто, а верхні й нижні — почережно. Цвіте лілія лісова в червні — липні, квітки яскраво-пурпурові з темно-фіолето-

вими плямами, зібрані в китицю. Листочки оцвітини закручені вгору, на зразок турецького тюрбана, тому в народі побутують ще й такі назви лілії лісової як турецький пучок, лілія турецька. Хоч запах квіток лілії лісової неприємний, проте незвичайна краса їх переважує цей недолік, і рослину зривають часто для букетів.

Яйцеподібна кремово-жовта цибулина лілії лісової живе протягом семи «квіткових поколінь»: всередині материнської утворюються цибулини дочірні. Цікаво пристосовується вона до умов середовища: з допомогою так званих втягуючих коренів заглиблюється в грунт залежно від глибини його промерзання, що дозволяє переносити суворі кліматичні умови.

Золотистий колір цибулини лілії лісової в часи середньовіччя привернув увагу алхіміків, серед котрих усталилася думка, що при певних умовах цибулина спроможна перетворювати на золото звичайні метали. В країнах Західної Європи лілію лісову подекуди називають навіть золотим коренем алхіміків. А все ж певну практичну користь людям лілія лісова приносила: її цибулини використовували в народній медицині.

В Карпатах ця рослина зустрічається у мішаних лісах, серед чагарників, сягаючи іноді поясу субальпійського криволісся. В культуру лілія лісова введена у XVI столітті. Згодом була схрещена з іншими видами і дала багато нових сортів. При насіннєвому розмноженні молоді лілії зацвітають на п'ятий-сьомий рік, але в культурі їх можна розмножувати і лусками цибулини.

Широко культивується в наших садах і парках також лілія цибулинконосна, завезена з гір Середньої Європи. В Карпатах виявлена ботаніками Ужгородського держуніверситету в 50-х роках. Це рослина з поодинокими оранжевими квітками, з цибулинками в пазухах листків. Вона, як і всі представники роду лілій, занесена до «Червоної книги Української РСР».

Коли Лермонтов писав: «Графиня Емілія біліша, як лілія...», очевидно, мав на увазі л і л і ю б і л о с н і ж н у.

Нехай же радує вона нас своїм цвітом кожного літа, вродлива гостя з далекого Марса, коли вірити легенді, а насправді — мирна, світла донька дивної земної природи

ОТРУЙНИЦЯ І ЛІКАР

Ці властивості притаманні б е л л а д о н н і л і к а р с ь к і й. В Росії її називають красавкою белладонною. Слово «белладонна» в перекладі з італійської означає «гарна жінка», що наштовхує на думку про незвичайну красу цієї рослини. Проте її видова назва пов'язана не з привабливістю, а з хитрощами жінок, які в усі часи хотіли бути красивими. Отож давно колись найвинахідливіші з них додумалися капати сік цієї рослини собі в очі, від чого зіниці розширювалися і очі набували незвичайного таємничого блиску.

Белладонна лікарська (красавка белладонна) — *Atropa belladonna L.*

Родина: пасльонові — *Solanaceae*

Родова назва рослини пов'язана з жінкою далеко не привабливою — богинею Атропою, котра, за давньогрецькою міфічною легендою, обриває нитку людського життя. Белладонна лікарська — в науковій літературі її називають ще белладонною звичайною — рослина й справді дуже отруйна, не випадково серед її численних народних назв чимало далеких від замилування: вишня вовча, вишня пессія, дурман сонний, запридух, зілля сонне, зілля погане, німечник, німиця чорна, одур, отровниця, отруйниця, сонник, ягода вовча, ягодка бішена. Трапляються, щоправда, й ласкаві назви: йокшик, красавиця, покшик, рай-дерево, царичка. А в карпатських селах побутує легенда про хлопчика Деревчика, єдиного помічника діда й баби, що за десять днів виріс на цілих десять років. Принесла якось баба з лісу черешень. Вони хлопчикові дуже сподобалися, і на другий день він пішов до лісу по черешні сам. Там натрапив на пессію вишню, наївся її ягід. Коли прийшов додому, йому почало туманитися в голові. Невдовзі й помер. Баба в жалю й розпуці прозвала пессію вишню, що отруїла її Деревчика, отровницею.

Кілька з'їдених ягід белладонни лікарської справді можуть спричинити смертельне отруєння, тому слід навчитися розпізнавати їх. І не тільки ягоди небезпечні. Кому доводиться працювати з белладонною лікарською — на медичні потреби її щороку заготовляють в Карпатах до 90 т,— той знає, що під час роботи з нею не можна торкатися обличчя, очей.

Белладонна лікарська росте в гірських лісах, на вирубках і галявинах у Карпатах, Криму, на Кавказі. Це багаторічна трав'яниста рослина заввишки 50—100 см з товстим кореневищем. Стебло розгалужене з короткочерешковими, яйцевидними або яйцевидно-еліптичними, цілокраїми, загостреними листками до 20 см завдовжки. Цвіте з червня до кінця вегетаційного періоду. Квітки пониклі, пазушні, брудно-фіолетові, майже непомітні серед маси листя. Плодоносить з липня. Ягоди белладонни соковиті, завбільшки з вишню. Насіння бруньковидне. За деякими ознаками рослина дуже мінлива: за формою листків, розмірами частин квітки, плодів, за забарвленням.

Люди здавна запримітили не тільки отруйну, а й лікувальну властивість белладонни. З народних джерел відомо, що хворі олені, з'їдаючи цю рослину, видужують. Давньонімецькі племена використовували напій белладонни для піднесення духу: перед боєм воїни випивали його і приходили в сильне збудження — рвалися в бій.

В медицині використовують листя і коріння белладонни. Збирають їх переважно в Карпатах, тому запаси рослини різко зменшилися. Обмежені природні ресурси дали поштовх до введення белладонни лікарської в культуру, головним чином на Україні, оскільки це рослина теплолюбна. Сировина, вирощена на плантаціях, виявилася кращою від дикорослої. Тож треба її вводити в культуру ширше, аби зберегти природні запаси від винищення.

Дуже схожа на белладонну лікарську — за зовнішнім виглядом,

і за поширенням, і за лікарським значенням скополія карніолійська, теж із родини пасльонових. Однак вона менша ростом, а плід її — кулевидна двогнізда коробочка. Поширена ця рослина у Південно-Східній Європі. На Україні зустрічається в дубово-грабових, букових насадженнях Карпат, в Розточчі-Опіллі, Західному Лісостепу та на заході Правобережного Лісостепу.

Скополія карніолійська (скополия карниолийская) —
Scopolia carniolica Jacq.
Родина: пасльонові — *Solanaceae*

Цвіте скополія карніолійська в березні — квітні, плоди достигають у травні — червні. Розмножується головним чином вегетативно — наростанням і галуженням кореневища. Саме кореневище та корені скополії й становлять лікарську цінність. Звичайно, в народній медицині цю небезпечну отруйну сировину застосовувати не можна.

Як лікарська рослина скополія карніолійська винищувалася надто інтенсивно. Нині вона занесена до «Червоної книги Української РСР». Із освоєнням синтетичного виробництва атропіну та інших тропанових алкалоїдів дещо знизилися потреби в цій рослині як у лікарській сировині. Однак до самозаспокоєння ще далеко. Це цінний реліктовий вид, який потребує цілковитої охорони. Не забуваймо, що після кожної заготівлі відновлення його запасів настає тільки через 10—15 років у низькогір'ї і через 8—10 років — у високогір'ї.

Видається доцільним створити заповідні ділянки скополії на схилах Анталовецької гори, у букових і буково-грабових лісах в околицях Кам'яниці і Невицького в Ужгородському і біля Синевирської поляни в Міжгірському районі.

Назріла потреба ширше вводити скополію карніолійську в культуру. До речі, в Англії з 1780 року цю рослину використовують також як декоративну.

В наше життя міцно ввійшли такі представники родини пасльонових, як картопля, помідори, баклажани, перець стручковий, деякі види фізалісу, пасльону, і всюдисущі згубники нашого здоров'я тютюн та махорка, і лякаючі отрутою, а водночасваблячі лікарською таємницею белладонна, скополія, дурман... Якраз останні — наші дикорослі помічники у боротьбі за здоров'я людини — нині потребують якщо й не допомоги, то бодай уважного, розміркованого, ощадливого ставлення до них.

ЗЕМНИЙ СЕРПИК МІСЯЦЯ

Її стиглі плоди — стручечки нагадують сріблястий серпик природного супутника нашої зеленої планети — місяця.

Лунарія оживаюча (лунник оживающий) —
Lunaria rediviva L.
Родина: хрестоцвіті — *Brassicaceae*

Це — багаторічна рослина з родини хрестоцвітих, дуже красива і довговічна. Живе лунарія оживаюча близько 25 років. Але для її дов-

товічності як виду, хоч вона й називається оживаючою, загроза існує. В лісах рівнинної України вона вже рідкісна, в Карпатах зустрічається частіше, але і тут її ареал помітно скоротився.

Росте лунарія оживаюча в широколистяних лісах, має гіллясте стебло, до 100 см заввишки, з великими серцевидними листками. Цвіте у травні — червні, пелюстки лілові.

Незаперечну декоративну цінність цієї рослини ревнителі живої природної краси, на жаль, визнають пасивно: про культивування лунарії оживаючої поки що даних нема. Тим часом цей третинний релікт уже став надбанням Червоної книги.

Лунарія оживаюча нині підлягає охороні в багатьох заповідних місцях нашої країни, зокрема в Білорусії, Литві, Молдавії, Російській Федерації і на Україні — в зоні карпатських букових лісів.

ЛІЧЕНІ ЕКЗЕМПЛЯРИ!

Так, буквально лічені екземпляри арума плямистого залишилися в листяних лісах Закарпаття. Рослина з родини ароїдних, тобто з тієї самої, що населила тропіки і ліанами, і епіфітами, і деревами, а в нас відома лише трав'янистими видами. Про один із них — образки болотні — була вже мова. Щодо арума, відомого на Україні ще під назвою кліщинець, то він представлений чотирма видами, з яких у Карпатах, і то вкрай рідко, трапляється лише а р у м п л я м и с т и й.

Арум плямистий (аронник пятнистый) —
Arum maculatum L.
Родина: ароїдні — *Araceae*

Хоч арум плямистий і не став «надбанням» Червоної книги і про нього пишуть не часто, в умовах Карпат він настільки рідкісний, що оберігати доцільно кожну його рослину. А для цього ми повинні розпізнавати її в багатій карпатській природі. Це багаторічник з бульбовидно потовщеними отруйними коренями. Листки стріловидно-коніевидні, дуже часто з червоними плямами, на довгих черешках. Квітки одностатеві, без оцвітини, обгорнуті ланцетовидним покривалом, яке зсередини зеленувате, зовні коричнювате, по краях пурпурове з темними плямами. Початок вдвічі коротший від покривала, придаток фіолетовий, на тонкій блідо-жовтій ніжці. Цвіте у квітні — червні.

Крім Закарпаття, цей вид у нашій країні поширений у Південній і Середній Європі, зустрічається на вологих грунтах у лісах північної частини України, в Молдавії, Грузії.

ЗВИЧАЙНА ЧИ БЛАГОРОДНА?

Мова йде про печіночницю звичайну з родини жовтецевих. Видова назва її остаточно не усталилася: її називають то звичайною, то благородною.

Печіночниця звичайна (печеночница благородная) — *Hepatica nobilis Gors. (H. triloba Gilib., Anemone hepatica L.)*

Родина: жовтецеві — *Ranunculaceae*

В умовах Карпат однак печіночниця звичайна належить до зникаючих видів і потребує охорони. І насамперед не тому, що це рослина лікарська, а через її високу декоративність — надзвичайно красиві квітки і листя. Її масово зривають на букети, викопують для пересадки на квітники.

Наукова назва рослини походить від грецького слова *hepar*, що в перекладі на українську означає печінка. Плями на трилопатевих листках і справді нагадують хвору печінку, крім того, листки здавна використовувалися для її лікування. Мають вони й інше застосування в народній медицині: для припинення кровотечі і як сечогінний засіб. Збирають для лікарських потреб лише молоді листки без черешків, як правило, після відцвітання рослини, рідше — квітки.

Печіночниця звичайна — рослина багаторічна, заввишки 5—15 см. Квітконосні стебла поодинокі, виходять із пазух лусковидних листків кореневища, опушені. Листочки оцвітини синювато-блакитні. Зацвітає рано навесні, у квітні — травні. Сім'янки опушені.

Природний ареал — Європа, Азія, Північна Америка. На Україні зустрічається в західних лісових районах у широколистяних і мішаних лісах, по чагарниках. З 1440 року введена в культуру, дала «благородні» форми: махрові, з червоними пелюстками.

І якщо печіночниця ще звичайно трапляється нам у первозданній природі, то не слід забувати, що ця звичайність умовна: вона цілком залежить від нас. Адже в багатьох країнах печіночниця звичайна вже підлягає охороні.

ЗАХИСНИК ПРОСИТЬ ЗАХИСТУ

Відкаснути — це захистити кого-небудь від чогось неприємного, звідси й назва роду рослин, що наділені лікувальними властивостями, відкасник, тобто захисник. У Карпатах його називають ще дев'ятисилом за те, що він нібито таїть у собі аж дев'ять надзвичайних сил, котрі за своєю лікувальною чи магічною дією в дев'ять разів більші, ніж в інших рослин.

Відкасник безстеблий (колючник бесстебельный) — *Carlina ocaulis L.*

Родина: айстрові — *Asteraceae*

Цю різновидність відкасника і нині визнають лікарською рослиною за його сечогінну, потогінну і проносну дію. Корінь відкасника містить дубильні речовини, смолу, інулін, ефірну олію. Відвар з коріння подекуди використовується й досі для лікування нирок,

при простудах, катарах легенів, болях у шлунку. Проте не будемо переоцінювати лікарську цінність відкасника безстеблого, бо й колись сировина з нього використовувалася головним чином у ветеринарній практиці. І тепер найбільшої шкоди рослині завдають не стільки збирачі лікарської сировини, скільки ті, хто захоплюється його неабиякою декоративністю. Крім того, що цей вид збагачує нашу природу красою, зникнення його було б непоправною втратою для науки.

В Литовській РСР відкасник безстеблий вже взято під охорону як виключно рідкісний вид. Зустрічається ця рослина також у західній частині Білорусії, а на Україні — в Карпатах та Прикарпатті, на Гологорах (Львівська і Хмельницька області) на трав'янистих схилах, по чагарниках, на узліссях.

Рослини до цвітіння павутинистощетинисті, пізніше густо-павутинисті. Листки колючо-зубчасті, але не надрізані.

Хоч і називається цей вид відкасника безстеблим, все-таки стебло має, але дуже вкорочене, з розеткою остистих, перистолопатевих скручених листків, з якої виростає плоский кошик квіток, до 10 см завширшки. Внутрішні листки обгортки білі, утворюють красивий віночок, що закривається перед дощем і нічним холодом. Температура в закритому кошику перевищує зовнішню. Квітки дрібні, двостатеві, з жовтуватим віночком. Плоди — пушисті сім'янки.

В умовах Карпат цей вид потребує цілковитої охорони.

Близький до відкасника безстеблого відкасник татарниколистий, теж рідкісний вид — подільсько-волинський ендемік. На Україні спорадично зустрічається в розтоцько-опільських лісах і в західній частині лісостепової зони. Росте на схилах із близьким заляганням крейди, а місцями і на її виходах. А за межами нашої країни цей вид відкасника відомий тільки в Польщі, де взятий під охорону. В нас він також суворо охороняється з 1975 року. І все-таки зникає, тому що росте в густонаселених районах. Добре зберігся у Львівській області на схилах Вороняк. Особливо рясно росте на Лисій горі неподалік від Золочева.

Відкасник татарниколистий (колючник татарниколистный) — *Carlina onopordifolia Bess.*

Родина: айстрові — *Asteraceae*

Рослина дворічна з майже нерозвиненим, мало помітним стеблом. Воно являє собою розпростерту розетку прикореневих листків, у центрі якої формується одне гарне велике суцвіття-кошик. Цвіте в серпні — вересні. Можна вводити в культуру. Охорони потребує не тільки як рідкісна оригінальна рослина. Це третинний релікт, який може немало розповісти нам про таємниці розвитку живого світу нашої Землі.

ПАПОРОТЬ-БАГАТОНІЖКА

Багатоніжки у нашій фауні — не рідкість. Є чимала родина багатоніжкових і в рослинному світі. Заслуговує уваги блехнум колосистий, що нині підлягає охороні у всіх європейських країнах і вже занесений до «Червоної книги Української РСР».

Ареал цього виду — Європа, Кавказ, Японія, Китай, Північна Америка. У нашій країні зустрічається дуже рідко: на кислих грунтах Карпат і Кавказу в тінистих лісах, особливо хвойних.

Блехнум колосистий (дербянка колосистая) —
Blechnum spicant With.
Родина: багатоніжкові — *Polypodiaceae*

Це багаторічна папороть заввишки 20—25 см з косим кореневищем, вкритим чорними плівками. Листки двоякі: стерильні — на коротких черешках, відхилені або зовсім розпростерті, шкірясті, перисто-роздільні, зимуючі; спороносні — на довгих черешках, прямостоячі, на зиму відмирають. Спороносить у другій половині літа. Спорангії розміщуються вздовж середньої жилки часток листка.

Використовується у парковому будівництві для озеленення тінистих і вологих місць. І все ж його потрібно зберегти в природі, а це можливо тільки за умов цілковитої охорони.

ЛІСОВА ФІСТАШКА

З насіння клокички перистої добувають олію, за смаком схожу на олію фісташки, тому подекуди в Росії її називають лісовою фісташкою. Можна б її ще назвати лісовою капустою: в Закавказзі її бутони разом з молодими пагінцями квасили, як капусту, одержуючи так звані джонджолі.

На Кавказі і в Закавказзі ця рослина відома й нині. А ще поширена вона в південній частині Середньої Європи, в Середземномор'ї, Малій Азії. З фісташкою її зближує не тільки діалектна назва, а й належність до південних теплих районів.

Мова йде про клокичку перисту, поодинокі місцезнаходження якої на Україні є реліктовими залишками з доісторичних часів, коли клімат тут був значно тепліший. Трапляється вона рідко й розкидано в Карпатах, на Закарпатті, в західному та правобережному Лісостепу. Занесена до «Червоної книги СРСР».

Родину клокичкових у нашій країні представляє ще клокичка колхідська, що росте в Західному та Центральному Закавказзі і теж занесена до «Червоної книги СРСР».

Походження української назви клокички в літературі не пояснюється. Відомо тільки, що клокичкою називали дерев'яне калатальце, яке вішали худобі на шию, щоб та не загубилася. Корінь наукової назви роду неважко відшукати в грецькій мові: *staphule* — в перекладі китиця. Подарував цю назву рослині ще Пліній. Клокичка — дерево, а здебільшого кущ, заввишки до 5 м.

Клокичка периста (клекачка перистая) —
Staphylea pinnata L.
Родина: клокичкові — *Staphyleaceae*

Росте в широколистяних лісах — на узліссях, серед чагарників. Цвіте в травні — червні. Квітки зібрані в малорозгалужену волоть, пелюстки білі, зовні червонуваті.

І пониклі суцвіття білих квітів, і плоди — пухирчасто здуті коробочки — надають рослині декоративності. В культурі відома з XVI століття. Вирощується в ботанічних садах, парках, а на півдні — в лісових смугах як підлісок. Але для науки дуже важливо, щоб клокичка периста збереглася саме в дикому стані. Це можливо тільки при цілковитій забороні вирубування заростей, поодиноких екземплярів і навіть зривання плодів.

ЖИВИЙ ПАМ'ЯТНИК УЧЕНОМУ

Ми вже не раз переконувалися, що рослини часто-густо ведуть свій родовід від міфічних персонажів і самі стають легендарними. Чимало вчених-ботаніків теж заслужили, щоб пам'ять про них продовжували у віках зелені мешканці планети Земля. Такої високої честі удостоївся Карл Лінней — видатний шведський ботанік, якого називають хресним батьком багатьох рослин.

Як живий пам'ятник цьому славнозвісному вченому росте по великому світу, в тому числі і в Карпатах, лінnея північна. Відома вона на півночі Західної Європи, і в горах Середньої Європи, і в Північній Монголії, і в Японії, і в Північній Америці, і навіть у Гренландії.

У Карпатах це явний релікт. Зустрічається дуже рідко в заростях сосни-жерепа під горою Брецкул на Чорногорі (1440 м над рівнем моря), в околицях Ворохти та Надвірної Івано-Франківської області. На Україні зростає ще в Лісостепу і на Поліссі.

Лінnея північна (линнея северная) —
Linnaea borealis L.
Родина: жимолостеві — *Caprifoliaceae*

Це кущик з дуже тоненькими сланкими стеблами і вічнозеленими округло-яйцевидними зарубчастими листочками. Цвіте в червні — липні. Квітки сидять по дві на довгих, залозисто-опушених квітконосах. Віночок світло-рожевий.

Лінnея північна ще в нашому столітті мала на Україні ширшу географію, але інтенсивна господарська діяльність людини різко скоротила її ареал. Нині, як зникаюча з Карпат, вона занесена в «Червону книгу Української РСР». Охороняється в Карпатському заповіднику як цінний для науки реліктовий вид льодовикового періоду.

Його культивують з 1830 року в парках і садах багатьох країн. І якщо хтось принесе нам у травні — червні зі свого саду чи городу букет лілового бузку, то це ще не буде злочином перед природою, але й не кращим способом милування буйством, непогамовною розкішшю природи.

Йдеться про бузок угорський, який називають ще, і небезпідставно, східнокарпатським: справді ж бо, в дикому стані він зростає лише в Українських Карпатах і Трансільванії, де зберігся як релікт третинного періоду. Близькі йому види ростуть у далеких Гімалаях.

Бузок угорський (сирень венгерская) —
Syringa Josikaea Jacq.
Родина: маслинові — *Oleaceae*

Бузок угорський, або східнокарпатський — кущ заввишки до 4 м з широкоовальними гладенькими листками, на верхівці загостреними, до 12 см завдовжки. Цвіте пізніше від бузку звичайного на 15—20 днів. Квітки — у негустих верхівкових волотях. Наукову назву виводять від імені німфи Сірінги, що суворо берегла свою цноту і від переслідувань давньогрецького бога стад, лісів і полів Пана кинулася до річки Ладон, благаючи сестер-наяд порятувати її. Наяди перетворили Сірінгу в кущ, який на вітрі жалібно співав. Пан собі зробив із гілки куща сопілку і відтоді найбільше любив грати саме на цьому інструменті.

Відомо 28 видів бузку. На території нашої країни є три дикорослих види, з котрих саме бузок угорський занесений до «Червоної книги СРСР».

Зростає він на вологих ділянках у долинах річок, біля виходів джерел у вільшинах та верболозах. Тіньовитривалий, до грунту не дуже вибагливий. Осушення заболочених ділянок призвело до того, що вид почав занепадати.

На території нашої країни бузок угорський зустрічається в дикому стані лише в карпатському регіоні, переважно в Східних Бескидах. Нині його можна побачити у витоках річки Жденівки біля сіл Жденева, Збуна, Пашківців; над притокою Латориці у селі Підполозі; в урочищі Лумшори під полониною Рівною; у витоках Ужа в урочищі Борсучина біля села Кострини; між притоками Ріки Репинкою і Річкою в околицях села Ізок та в урочищах Кливка й Ділок; під горою Лютянська Голиця неподалік від села Лютої; над витоками річки Стрий поблизу села Климця.

Щоб уберегти цю реліктову рослину від зникнення в первісній природі, треба продовжити створення заказників на Закарпатті й Прикарпатті, а також збирати насіння бузку і підсівати в колишніх місцях його поширення.

Великих заростей бузок угорський не утворює в зв'язку з пристосованістю до зволожених ділянок. Зате ми маємо необмежені можливості розводити цю високодекоративну рослину в культурі. І не

тільки бузок угорський, а й бузок звичайний, що походить із Балканського півострова, бузок перський, бузок китайський, а подекуди й бузок амурський та японський. Збагатять наше декоративне садівництво і нові різновиди, які виводяться в Ботанічному саду Академії наук Української РСР. Та при всьому тому ніщо не замінить реліктового бузку угорського, який подарувала нам сама природа.

З РОДИНИ КИПАРИСОВИХ

Кипариси асоціюються в нашій уяві неодмінно з гарячим екзотичним півднем. А ми говоримо про Карпати з подекуди досить суворими кліматичними і взагалі природними умовами.

Тягнуться до півдня і ялівці — повноправні представники родини кипарисових. Серед них є дерева і кущі. Яловець звичайний добре освоїв також помірні широти нашої країни. Зустрічається в Карпатах, на Поліссі, на півночі Лісостепу в соснових, дубово-соснових і темнохвойних лісах, а також на відкритих піщаних і кам'янистих схилах. Загальне його поширення — Європа, Сибір, Середземномор'я, Північна Америка.

Цей вид ялівцю ми знаємо найбільше, бо його зрілі шишкоягоди мають цілющі властивості. До речі, їх охоче поїдають хворі тварини. Не тільки плоди, а й саме повітря в густих ялівечниках має лікувальну дію завдяки фітонцидам, які виділяє ця рослина. Не випадково в такі місця часто поспішають хворі тварини по лікарську допомогу. І видужують.

Лікувальною силою наділені не тільки плоди, а й гілки, корені. Можна б чимало говорити і про цінність ялівцевої деревини, смоли, навіть диму від спалювання гілок — словом, і в господарському використанні яловець звичайний — рослина особлива. Близький до ялівцю звичайного яловець сибірський, що зростає в горах Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Казахстану і в Карпатах.

Деякі види ялівцю занесено до «Червоної книги СРСР»: яловець високий і яловець вонючий, що в нашій республіці зустрічаються лише в Криму, а також далекосхідні види — яловець твердий та яловець Саржента. Вчені схиляються до думки, що всі види лусколистих ялівців в тій чи іншій мірі потребують охорони, навіть ті з них, що нині мають ще широкі ареали. Цінувати лише ті види, які мають промислове значення, означало б проявити неприпустиму короткозорість у ставленні до природи. Окремі види ялівцю, що ростуть у посушливих районах (а ростуть вони повільно!) виконують там неоціненну водоохоронну роль, яку ніякими промисловими вигодами не відшкодувати. А в степах півдня європейської частини СРСР і Казахстану зарості ялівцю козачого просто незамінні в ландшафтах.

Яловець козачий (можжевельник казацкий) —
Juniperus sabina L.
Родина: кипарисові — *Cupressaceae*
Не така він і рідкість на території нашої країни: росте в горах

Криму, Кавказу, Південного Уралу, Казахстану, Алтаю. Можливо, про його охорону говорити рано? Погоджуємося, подекуди рано. Але в Карпатах, де яловець козачий трапляється лише на вапнякових скелях (урочища Велика і Мала Уголькі, 790—840 м над р. м.), ця рослина потребує безсумнівної охорони як зникаючий вид.

Який же він із себе? Низькорослий сланкий кущ. Кора червонувато-сіра, гладенька. Молоді гілки темно-зелені з сильним різким запахом. Листки на молодих рослинах голковидні, м'які, неколючі; на дорослих — лускоподібні, загострені на кінцях, 1—2 мм завдовжки.

Рослина дводомна, 1—25 м заввишки. Цвіте у квітні — травні. Насіннєві шишки ягодоподібні, звисаючі, на коротких ніжках, буро-чорні.

Яловець козачий культивують у багатьох парках нашої республіки. Використовують як лікарську сировину. Та насамперед він цінний для нас як реліктовий вид — давній посланець великої родини кипарисових у високі Карпати.

ВІЧНОЗЕЛЕНА — ТА ЧИ ВІЧНА?

Сосна кедрова європейська, як і більшість хвойних, належить до вічнозелених рослин. Однак це ще не говорить про її вічність, а лише про властивість цілорічно зберігати своє листя зеленим. І все ж якраз серед хвойних дерев найбільше уславлених довгожителів планети. Так, у 1879 році до Нью-Йорка потрапила частина стовбура секвойядендрона гігантського, окружність стовбура якого становила близько 30 м, а вік — 4840 років. Відомі своїм незвичайним довголіттям і деякі сосни. Спил на одному з екземплярів сосни остистої з Каліфорнії дозволив констатувати вік 4200 років. А в горах східної Невади на висоті 3275 м над рівнем моря знайдено ще древніший екземпляр цього дерева. Сама по собі сосна виявилась непоказною: заввишки трохи більше 5 м, окружність стовбура — 6,4 м, до того ж значна частина крони відмерла, зате прожила десь 4900 літ. Американські вчені тримають у полі зору ще 25 екземплярів сосни остистої, які ростуть на межі лісу: їм начебто не менше тисячоліття.

Європейські рослини явно поступаються рекордами довговічності. Однак і серед них є свої патріархи. Так, сосна кедрова європейська за літературними даними доживає до 700 років, а Б. М. Головкін, автор книжки про рекорди рослинного світу, запевняє, що документально зафіксовано екземпляр сосни віком 1215 років [1]. На жаль, автор не подає відомостей, ні де в Європі ця сосна зростала, ні звідкіля взято такі дані. Та скільки б теоретично сосна кедрова не жила, вона належить до рідкісних рослин.

---

[1] *Головкин Б. Н.* Самые, самые... Рассказы о рекордах растительного мира.— М.: Колос, 1982.

Сосна кедрова європейська (кедр европейский) — *Pinus cembra L.*

Родина: соснові — *Pinaceae*

Загальне поширення сосни кедрової — Карпати й Альпи. Вона піднімається в гори вище від усіх хвойних дерев, у карпатських умовах — до 1550 м над рівнем моря.

В нашій країні сосна кедрова європейська росте виключно в Карпатах у гірському лісовому поясі. Частіше — в Горганах, рідше — на Чорногорі. Найпомітніші осередки цього виду на Прикарпатті: в урочищі Джурджі Надвірнянського лісокомбінату та Ясень в Осмолодському лісгоспі і на Закарпатті — в урочищі Попадя Усть-Чорнянського лісокомбінату.

Розвивається сосна кедрова повільно, дає насіння через 30 років на відкритих місцях і через 70—80 років — на закритих. Досягає у висоту 20—35 м. Близька до кедра сибірського. Її темно-зелені хвоїнки зібрані по п'ять у пучку. Цвіте сосна кедрова у червні—липні, а шишки достигають восени наступного року. Шишки товсті, яйцевидні, завдовжки 5—8 см, спрямовані вгору або вбік. Насіння їстівне, охоче поїдається птахами, особливо кедрівками, які водночас сприяють розмноженню рослини. А от гризуни вщент винищують горішки, утруднюючи відтворення деревостану.

Могутня коренева система сосни кедрової здатна «промацувати» своїми відростками кожну щілину в камінні, що дозволяє їй зростати в несприятливих для інших видів умовах, протистояти сніговим лавинам, гірським вітрам навіть на скелястих грунтах. Невипадково її родову назву виводять із кельтського слова *pin*, що означає скеля. Крім того, це рослина надзвичайно морозостійка. Її поступове занепадання як виду пояснюється зміною кліматичних умов, неспроможністю вижити у боротьбі з більш пристосованими видами. Гризуни, які поїдають насіння сосни кедрової, дуже обмежують можливості її розмноження. Та найбільше все-таки завинила перед сосною кедровою, як і перед багатьма іншими рослинами, людина. Пахуча й міцна деревина сосни, яка до того ж відлякує комах, здавна була важливим об'єктом продажу-купівлі чи просто вирубування для будівництва і меблевого виробництва. Найінтенсивніше вирубували сосну кедрову в Карпатах протягом XVI—XVII століть. Її насіння, яке містить понад 60 % олії, широко використовувалося не тільки для харчових, а й для технічних потреб. З молодих гілок виробляли так званий карпатський бальзам, що застосовувався в медицині. Знищували сосну кедрову й заради живиці — терпентину, який використовувався в народній медицині для заліковування важких ран. І не тільки в людей, а й у пошкоджених дерев.

Нині сосна кедрова європейська охороняється повсюдно. Занесена до «Червоної книги СРСР» та «Червоної книги Української РСР». Як високодекоративну рослину її можна вводити у культуру. Однак цього не досить. Потрібно сміливіше впроваджувати її в лісові насадження на кам'янистих грунтах карпатських крутосхилів. Це цілком під силу нашим лісівникам.

Коли ви піднімаєтесь у гори і вас зустрічає сосна кедрова європейська — значить, ви пересікаєте верхню межу лісу і підступаєте до високогір'я.

ТІЛЬКИ В КАРПАТАХ!

Ніде, крім Карпат, не зустрінеться вам модрина польська — теж із родини соснових. В нашій країні на сьогодні вона збереглася на площі не більше 10 га, а саме: в урочищі Манява в Горганах на Івано-Франківщині, в урочищі Кедрин поблизу села Лопухова на Закарпатті та на Німчицькому перевалі в районі Вижниці на Буковині.

Загалом модрини довговічні. Трапляються дерева віком 500 і навіть до 900 років. Щодо модрини польської, то вік її скромніший, але до 150 років і вона здатна дожити.

Як і всі модрини, цей вид відрізняється від більшості соснових тим, що листя на зиму скидає.

У нашій країні зростає кілька рідкісних видів модрини, зокрема, далекосхідних: модрина ольгінська, модрина Любарського, модрина приморська. В одному ряду з ними стоїть модрина польська. Не тільки в нас, а й у Польщі, Чехословаччині, Румунії, де вона трапляється, запаси її дуже й дуже незначні.

Модрина польська (лиственница польская) —
Larix polonica Racib.
Родина: соснові — *Pinaceae*

На Україні це єдиний вид модрини, що росте дико, невеликими групами або поодинці на малопотужних грунтах під темнохвойними лісами. Дерево до 35 м заввишки. Від модрини європейської, що культивується на Україні, відрізняється дрібними, майже непомітними покривними лусками на зрілій шишці. В останньої ці луски овальні з довгим вістрям, що виступає в нижній частині над лусками насінними. Цвіте модрина польська навесні, у квітні — травні. Чоловічі шишки яйцеподібні або кулясті, жіночі — із круглястих зеленуватих лусок. Шишки дозрівають під кінець осені, але на дереві можуть триматися по кілька років. На довгих пагонах листки розміщені по спіралі, на коротких — зібрані у пучки по кілька десятків.

Деревина тверда, стійка проти гниття і тому високо цінується як будівельний матеріал. Крім того, це хороший смолонос. Колись із неї добували так званий венеціанський терпентин. Нині й мови не може бути про використання модрини польської на будівельні чи інші цілі, настільки ця ендемічна в Карпатах рослина стала рідкісною. Для збереження і відновлення виду в Карпатах уже створено заказники.

Модрина польська піддається культивуванню: її розводять у ботанічних садах Харківського університету та Академії наук Білоруської РСР. Слід вводити її в культуру ширше і ні під яким приводом не допускати вирубування там, де вона ще збереглася.

ДОВГОЖИТЕЛЬ У НЕБЕЗПЕЦІ

Тис. Природа вділила йому завидний вік: він здатний прожити до двох тисяч років, якщо не довше. Відразу ж уточнимо, що мова піде про тис ягідний. На Далекому Сході нашої країни зустрічається ще тис гострокінцевий. Взагалі родина тисових порівняно нечисленна — не більше десяти видів. Тис ягідний між ними найвідоміший.

Росте він дуже повільно — не квапиться жити, що забезпечує йому довговічність, яка стала легендарною. У західній Фландрії в 1954 році знайдено тис, до якого нібито прив'язував коня сам Цезар. Виходить, що дерево мало за дві тисячі років. Але не виключено, що то легенда. Тисові, що росте в Західній Моравії неподалік від замку Перштейн, теж близько двох тисяч років. За легендою, виріс він із тисової палиці, яку ввіткнув у землю мандрівник. Замилувавшись замком, він забув її витягти. Середньовічний літопис запевнює, що замок стоятиме доти, доки й тис. Тому дерево шанобливо оберігається.

У нашій республіці наймогутніший екземпляр тиса ягідного зростає в Криму, на захід від Ай-Петрі. Діаметр його стовбура в прикореневій частині — 125 см, висота — близько 10 м. І вік у цього дерева дуже поважний — 1100—1200 років.

Найбільші в нашій країні запаси тиса ягідного — на Кавказі. Тут збереглося близько 130 перспективних місцезростань цього унікального витвору природи. Найкрупніші з них — в Бацарському гаю неподалік від Телаві (Грузія) — 800 гектарів і в Хотинському гаю (Краснодарський край) — 238 гектарів. Переважають дерева віком 400—600 років.

Карпати здавна славилися великими запасами тиса, і не буде надто сміливою здогадкою, якщо назву річки Тиси поріднити з назвою цього дерева. Адже в стародавніх піснях тис, як і Тиса, щедро зливаються з людським життям. В народі цю рослину називали ще залізним деревом, негний-деревом (бо ж не гниє у воді).

Тис — дуже древній представник карпатської флори — зростав тут 180 мільйонів років тому. Минали тисячоліття, людям у світі ставало дедалі тісніше, вирубувалось все більше дерев. Особливо постраждав тис, деревина якого має незвичайні властивості: міцна, пружна, червонуватого відтінку.

Тисова деревина використовувалась для оздоблення княжих і королівських палаців, тому тис називали ще й королівським деревом. З неї виготовлялися найкращі луки для воїнів. За народними переказами, закарпатці, обороняючи Хустський замок від хана Гірея, застосували тисові гарматні ядра. Завдяки міцності та пружності

вони використовувались по багато разів, сіючи смерть у стані завойовників.

Знищувався карпатський тис і місцевим населенням. На Гуцульщині виготовляли тисові хрести, тисові лави, двері тощо. Згадаймо хоча б історичну баладу про славного опришка Довбуша. Коли він приїшов до своєї коханки Дзвінки, та на його домагання дістатися в хату відповіла: «В мене двері тисовії...»

І все ж найбільше тиса ягідного було вивезено іноземцями для виробництва зброї, для умеблювання та оздоблення палаців, кораблебудування тощо. Поступово запаси тиса ягідного в Карпатах почали занепадати, адже відтворюватись із-за повільного росту він не встигав. На сьогодні залишилися лише невеликі тисові зарості, переважно кущові.

Найбільшим осередком тиса ягідного в Українських Карпатах є Княждвірський тисовий бір (майже 70 га) на території Івано-Франківської області, де організовано філіал Карпатського заповідника. Назва бору пішла від села Княж-двора. Навколишні ліси свого часу належали князям і слугували їм для відпочинку, оздоровлення і полювання. Тисовий бір Княж-двору був тоді одним з найбільших у Європі. Тут налічувалось 20—30 тисяч дерев і кущів (В. Шафер, 1913). В 1914 році ця територія стала заповідною.

На Закарпатті найбільший осередок тиса ягідного — у важкодоступних місцях Угольського заповідника: на вапнякових скелях в урочищах Чурь, Молочний Камінь, Гребінь. Невеликі тисові зарості зустрічаються також в Лужанському та Діловецькому лісництвах. Збереглися відомості, що в 1885 році на виставці в Будапешті експонувався тисовий пень, завезений із Закарпаття — з урочища Грунь Богданського лісництва. Його діаметр становив 120 см, а вік сягав за тисячоліття.

Нині тис ягідний охороняється повсюдно як у нашій країні, так і за рубежем. Найбільший тисовий заповідник на території Європи — у Західній Словаччині, де налічується до 300 тисяч екземплярів цього рідкісного дерева.

Тис ягідний (тис ягодный) —
Taxus baccata L.
Родина: тисові — Тахасеае

У Карпатах тис ягідний піднімається в гори до 1000 м над рівнем моря (на Кавказі — вище). Росте у букових, грабових і темнохвойних лісах. Перевагу віддає вапняковим грунтам. Розмножується насінням, рідко вегетативно, але виростає кущем. Цвіте у квітні — травні, чоловічі й жіночі квітки з'являються на різних екземплярах. У плодоношення вступає аж на тридцятому році життя, а в густих лісах — на сімдесятому — сто двадцятому. Насінини поодинокі, кінцеві, голі, біля основи оповиті яскраво-червоним принасінником.

І насіння, і хвоя, і пагони тиса ягідного містять отруйні речовини, звідки й пішла латинська назва, що в перекладі означає отруйний. Невипадково вчені античного світу називали тис деревом смерті. Незважаючи на це, тис ягідний гарний медонос: в пору дости-

гання насіннєві зачатки виділяють солодку рідину, в якій проростуть пилкові зерна.

Незаперечна й декоративна цінність тиса ягідного: він має прекрасну здатність утворювати порослеві пагони, а тому легко переносить обстригання, набуваючи найрізноманітніших форм. Має червонувато-сіру гладеньку кору, листки чергові, лінійні, вічнозелені, матові, з дещо загорнутими краями. Вирощується у багатьох парках і ботанічних садах України.

В тому, що тис ягідний потребує цілковитої охорони, і не тільки в заповідниках і заказниках, переконувати зайво. Це третинний релікт нашої флори, який ще багато може прислужитися науці. Водночас тис — це й духовне багатство народу, його пам'ять, збережена в легенді, пісні, в найменні найбільшої притоки Дунаю Тиси, яка починає свою далеку путь у наших Карпатах.

Тис. Тиса...

На вигинах пружна, як тисовий лук,
Ти мчишся із лісу до лагідних лук,
Пронизуєш простір, як тисовий спис...
Скажи мені, Тисо, про дерево тис.
Повідай про древо своє родове...
Тиса немає. А Тиса пливе.
Із гір смерекових спішить собі вниз
В сади-виногради, забувши про тис.
Що ж, Тисо, так само спішив я від гір.
Та, може, зберігся десь тисовий бір.
І от із лісничим я схилом іду
По тисову славу, а скорше — біду.
Я тисову гілку в долоні затис.
Гадалось — могутнє це дерево тис,
Що хмари хапає і родить дощі,
А тут розбрелися дерева-кущі.
Супутничок мирно над Тисою зблис.
Далеко від Тиси заснув собі тис.
Далеко від тиса у небі стою,
Між зорі виводжу планету свою.
А зорі — як зорі: ні добрі, ні злі.
А в мене — маленький заказник Землі.
Тріщить у багатті вечірньому хмиз.
І жодної гілки — із дерева тис!

Внизу шумлять дороги бистроплинні,
Жінки щебечуть, плодоносить сад.
Та вгору ми — назустріч полонині,
Хоча рюкзак тягнутиме назад.
Відчуємось нарешті багачами,
Успадкувавши видиво земне
Із ключ-травою, з цими тирличами,
Вогонь яких довіку не мине.
Висока путь. Тягар страждань повергши,
Ми возвелись, що й гори нам малі...
По горах путь. І вже рюкзак полегшав.
Та ще душа нас пригне до землі...

ЩО НАМ ВІДКРИВАЄ КЛЮЧ-ТРАВА?

В давні часи, коли світ вірив чудесам, ключ-трава відкривала людям ті місця, де в землі приховано скарби. Тому в народі й назвали її ключ-травою. В мешканців Альп, навпаки, ця рослина користувалась недоброю славою: з її забаганки корови могли втратити молоко, вівці й кози — вигинути.

Древні алхіміки, яким не терпілося перетворити неблагородні метали на золото, теж не оминали увагою гронянку півмісяцеву, тобто ключ-траву: в своїх намаганнях шукали допомоги і в неї.

Що ж відкриває ця рослина нам? Як і блехнум колосистий, про який уже йшла мова вище, та й інші нащадки прадавніх деревовидних папоротей, вона цікава тим, що наближає нас до таємниць народження й розвитку життя на землі. До того ж має декоративну цінність і лікарську: в народній медицині з допомогою гронянки півмісяцевої заживлювали рани.

Чому ж її називають гронянкою? На гроно, або китицю, скидається спороносна частина листка. Родова латинська назва *botrychium* похідна від слова *botrus*, що в перекладі на українську мову означає китиця.

Гронянка півмісяцева, ключ-трава (гроздовник полулунный) — *Botrychium lunaria Sw.*

Родина: вужачкові — *Ophioglossaceae*

Гронянка півмісяцева — багаторічна рослина заввишки 5—30 см, із коротким кореневищем, соковитими коренями й одним листком, розділеним на половині висоти на спороносну й стерильну частини. Стерильна частина листка периста, з цілісними півмісяцевими або ромбічними без помітної середньої жилки частками, спороносна — дво-триперista, на довгому черешку. Спорангії вільні, розміщені у

два ряди. Після дозрівання і висипання спор листок гине. Спороносить у першій половині літа.

Зустрічається нині рідко, занесена до «Червоної книги Української РСР». Розсіяно росте в лісах, по чагарниках, на гірських луках Полісся, Лісостепу, Гірського Криму і Карпат. Значні території, на яких ключ-трава колись мала сприятливі умови для свого росту й розмноження, освоєно для господарських потреб, тому нині цей вид опинився на критичній грані виживання. Наскільки нам відомо, в Українських Карпатах залишилося на сьогодні якихось кілька десятків екземплярів гронянки півмісяцевої. Охороняється повсюдно.

Якщо вбережемо її від зникнення, вона послужить нам ключ-травою до ще нерозгаданих таємниць, до ще не звіданих знань. Адже вона, як і кожна рослина, незамінна ланка в розвитку життя, а значить, і в процесі пізнання світу.

Заслуговує нашої безкорисливої опіки також гронянка віргінська, яка зрідка трапляється на Україні, зокрема в околицях міста Рахова на Закарпатті.

І БАРАНЕЦЬ, І ВОВЧА ЛАПА...

У різних місцевостях цю рослину називають по-різному: баранець, вовча лапа, ялочка, камфора-зілля, любка куряча, нитота, п'ядич-плаун. В літературі прижилася назва плаун баранець. Але чому «баранець»? Мабуть, тому, що рослину цю застосовували проти ковтунів у овець. Адже відома в народі й назва «колтунник». Латинська родова назва походить від грецьких слів: *lycos* — вовк і *podion* — нога, а разом вовча лапа. От і виходить: водночас і баранець і вовча лапа — ловець і пожива, так би мовити, в одній особі. Та ця словесна невідповідність не заважала розвиватися і розмножуватися рослині протягом довгих тисячоліть. Подібно до папоротей, плауни дуже древні рослини. Останки прадавніх деревовидних плаунів нині знаходимо в покладах кам'яного та бурого вугілля.

Щодо кількості видів, то плаунів залишилося небагато, щодо запасів — більшість із них потребує охорони. В Карпатах у тінистих лісах, на скелях збереглися плаун альпійський, плаун булавовидний, плаун колючий, плаун двогострий, плаун баранець. Останній відрізняється від інших видів прямостоячими або піднятими стеблами, колосків не утворює.

Плаун баранець (баранец обыкновенный) —
Huperzia selago L.
Родина: плаунові — *Lycopodiaceae*

Плаун баранець — багаторічна вічнозелена рослина з дихотомічно розгалуженими стеблами і додатковими коренями. Листки лінійно-ланцетні, гострі, розміщені густо по спіралі, відстовбурчені або спрямовані косо догори. Спорангії — легко відпадаючі виводкові

бруньки — утворюються в пазухах звичайних листків у середній частині стебла. Спороносить у другій половині літа.

Крім Карпат, зрідка зустрічається на Поліссі — в Малинському районі Житомирської області. На початку минулого століття його знаходили в околицях Харкова. В останні два десятиліття в умовах Карпат ареал плауна баранця скорочується головним чином тому, що він набув популярності як лікарська рослина. В медицині широко використовуються і плаун булавовидний, і плаун колючий, і плаун двогострий. А от плаун баранець люди обходили увагою, знаючи, що він отруйний. Справді, наявний у ньому алкалоїд селягін має сильні паралізуючі властивості. Практичне використання цієї рослини зводилося до того, що з її листків добували жовту фарбу.

Зайнявшись детальним вивченням плауна баранця, вчені виявили в ньому аж 23 мікроелементи. З'ясувалося, що спори плауна містять до 50 % олії, до складу якої входить олеїнова кислота. І все ж найбільше зацікавив учених алкалоїд селягін, що за своєю дією переважає алкалоїди інших видів плауна у десять разів! Це наштовхнуло на думку використати його як протияддя в лікуванні від алкоголізму. Вчені-медики Київського психоневрологічного диспансера та наркологічного відділення Київської психіатричної лікарні ім. Павлова підтвердили це на практиці: з 20 хворих, на яких не діяли інші ліки, 17 чоловік протягом п'яти місяців під впливом селягіну видужали. І пішла слава про траву-чудодійку...

Тепер плаун баранець потребує цілковитої охорони і на Поліссі, і в Карпатах. Та й інші види плаунів заслуговують ощадливішого ставлення до них. Вже занесено до «Червоної книги Української РСР» плаун колючий, що зустрічається, крім Карпат і прилеглих областей, на Поліссі і в Лісостепу.

Колись плауни виростали в 50—70 м заввишки. Їм значною мірою ми повинні завдячувати наявністю в земних надрах дорогоцінного палива — кам'яного вугілля. Їхні нащадки — нинішні плауни — вже не дерева, а трав'янисті рослини, які, проте, все ще приховують від нас таємниці земного життя. І позбавити древні плауни майбутнього нам не личить.

ЗА БАРАНЦЕМ — БАРАНЧИК...

Арніка. Загадково звучить ця назва, як красиве жіноче ім'я. Походить воно від грецького слова *arnos*, що в перекладі на українську мову означає баранчик. Назва рослини, очевидно, таїть у собі натяк на те, що деякі види арніки найчастіше ростуть на гірських пасовиськах, де випасаються вівці. До таких рослин належить арніка гірська, поширена в горах Середньої і Південної Європи. В нашій країні зрідка зустрічається в Білорусії, Прибалтиці, на Поділлі і порівняно часто в Карпатах, де зростає невеликими групами серед зріджених заростей криволісся, подекуди на галявинах гірських лісів на висоті від 500 до 2000 м над рівнем моря.

В народі рослина дуже популярна, про це свідчать її численні назви: арник, арника, арнік, баранка, живикість, зілля баранє, нечуй-вітер, скусівник, трава бараня, чарник, шалата дика, ярник, а ще тютюнова квітка — із-за прикореневих листків, дещо схожих на молоді листки тютюну.

Арніка гірська (арника горная) —
Arnica montana L.
Родина: айстрові — *Asteraceae*

Багаторічна трав'яниста залозисто-пухната рослина. В пору цвітіння (червень — липень) соковито-зелене трав'янисте руно ніби прикрашується золотистими суцвіттями, що розміщені поодиноко на верхівці стебла. Проте в роки з несприятливими погодними умовами арніка гірська може й зовсім не зацвісти.

На земній кулі рід арніка нараховує понад 30 видів. В СРСР відомо вісім видів, з яких на Україні зростає тільки арніка гірська. Охороняється частково в Карпатському заповіднику. На Поділлі потребує цілковитої охорони, поки вона там остаточно не зникла, тим більше, що спроби ввести її в культуру поки що не дали бажаних результатів, а потреба в арніці як лікарській сировині зростає. Вихід один: проводити заготівлю сировини з обов'язковим повним відтворенням її запасів.

Колись арніку гірську використовували як ефективний засіб при захворюванні дихальних і травних шляхів. Проте самолікування з допомогою арніки недопустиме: у великих дозах вона викликає отруєння. Арніка досі цікавить медицину як кровоспинний, жовчогінний, заспокійливий, протизапальний засіб, її використовують для швидшого загоювання ран, широко застосовують у гінекологічній та акушерській практиці. Має арніка й іншу практичну цінність — як медонос: мед із неї славиться цілющими властивостями.

Доречно підкреслити, що майже половина відомих нам ліків — рослинного походження. Заготівля сировини для їх виготовлення найближчим часом, очевидно, буде збільшуватися, тому в цій справі не може бути ні найменшої стихійності.

Використання — без цього не обійтися. Але й відновлення запасів — наш людський обов'язок перед завтрашнім днем.

ЧИ ОБЕРІГАТИ ВАЛЕРІАНУ?

Поки що вона оберігає нас: від нервового збудження, неврозів серцево-судинної системи, що супроводжуються спазмами коронарних судин, від безсоння, тахікардії. Список захворювань, при яких ми вдаємося до валеріани, можна б продовжити. Потреби у її сировині задовольняються нині головним чином за рахунок плантаційного вирощування. Лікарськими властивостями наділена більшість видів валеріани.

Її родова назва остаточно не з'ясована. Одні вважають, що вона запозичена від місцевості *Valeria* в Паннонії, звідки рослина похо-

дить, інші — що вона носить ім'я середньовічного лікаря Валеріуса, який відкрив цілющу силу рослини.

В Українській РСР відомо понад десять видів валеріани. Найбільш відомі валеріана дводомна, валеріана цілолиста, валеріана трансільванська, валеріана вузьколиста, валеріана бузинолиста, валеріана трикрила. Зустрічаються вони головним чином у Карпатах.

Валеріана трикрила, трилиста (валерьяна трехраздельная) — *Valeriana tripteris L.*

Родина: валеріанові — *Valerianaceae*

Росте у темнохвойних лісах біля верхньої межі лісу, у криволіссі в затінку скель, в субальпійському поясі. Це багаторічна рослина, 10—60 см заввишки, із ребристим стеблом, голим, іноді по ребрах опушеним, з двома-трьома парами листків. Стеблові листки трироздільні, частки ланцетні або яйцевидні, середня — більша від бокових, які звичайно зубчасті. Суцвіття щитковидне, з двома лінійно-ланцетними або ж лінійними приквітками при основі. Квітки роздільно-статеві. Віночок білий або рожевий. Цвіте у травні — червні.

Хоча валеріана трикрила ще не потрапила до Червоної книги, в Карпатах вона вже сьогодні належить до рідкісних рослин. Оберігаючи наше здоров'я, ця лікарська рослина водночас потребує нашого ощадного ставлення до її запасів — нашої охорони.

З РОДУ КЕНТАВРІВ

Лікувальну дію волошки нібито відкрив наймудріший із кентаврів Хірон, а вже Лінней на честь міфічного відкривача всю родину назвав *centaurea* — кентаври. Древні греки сік волошки використовували для загоювання ран. Але її лікувальні властивості набагато більші. Невідомий автор рукопису із XVII століття радить, наприклад, товченим насінням волошки виводити бородавки. Спиртовий настій з гарячим чаєм народна медицина використовує для лікування простуди, водний відвар — при посиленому серцебитті, захворюванні нирок, сечового міхура, для примочок при запаленні слизових оболонок очей. Відома також жовчогінна дія волошки.

В природі існує більш як півтисячі видів волошки, з них майже двісті росте в нашій країні. Коли говорять про волошку як лікувальну рослину, насамперед мають на увазі волошку синю, що в хліборобів користується недоброю славою бур'яну — шкодить посівам пшениці, жита, але вабить своєю красою. Цей вид волошки відомий повсюдно, тому описувати його зайво. Але є волошки, які зустрічаються в природі рідко. Так, у Карпатах на висоті 600—1700 м над рівнем моря природно зростає волошка мармароська. Якщо в середині травня ви побачите десь на клумбі великі сині суцвіття волошки м'якої, знайте, що вона прийшла до нас з високих карпатських полонин. Цвітіння її триває майже місяць. На луках, по чагарниках, перелісках Карпат трапляються ще волошка паннонська, волошка чорноголова з чорно-

бузковим суцвіттям, рідко — волошка карпатська, що занесена до Червоної книги, і волошка східнокарпатська. Про останню скажемо дещо ширше, бо в літературі, що закликає любити й охороняти рідну природу, вона згадується досить побіжно.

Волошка східнокарпатська (василек восточнокарпатский) — *Centaurea Kotschyana Heuff*

Родина: айстрові — *Asteraceae*

Серед волошок є однорічні рослини, як волошка синя, і дво- та багаторічні. Волошка східнокарпатська належить до багаторічних. Стебло малорозгалужене, 25—60 см заввишки. Квітки темно-пурпурові. Обгортка куляста, її зовнішні та середні листочки з чорною суцільною частиною придатка і яскраво-білими торочками.

Цвіте у червні — серпні. Зустрічається на гірських луках, іноді на полонинах. В 40-х роках ця чудова рослина зростала розсіяно на біловусниках. Через свою високу декоративність катастрофічно зникає. Існує загроза повного зникнення, якщо не вжити термінових заходів її охорони.

І хоч є думка, що всі види волошок поступаються красою волошці синій, волошка східнокарпатська у багатоманітній гамі волошкового цвітіння тішить і тішитиме найвибагливіший погляд.

ДЕРЕВІЙ

Де його тільки немає — і по луках, і по обочинах доріг, і на полях, межах, лісових галявинах, узліссях, навіть у садах та городах. Це — деревій звичайний, відомий повсюдно як цінна лікарська рослина.

Та на Україні нараховується понад 20 видів деревію, а в світі близько сотні. Деякі з них підлягають охороні і занесені до Червоної книги, зокрема східнопонтичний ендемік деревій голий, що зростає на території заповідника «Кам'яні могили» в Донецькій області, і східнокарпатський ендемік деревій Шура, що взятий під охорону в Карпатах — дуже рідкісна рослина високогірних вапнистих скель.

Високогір'я Карпат освоїли також деревій розсунутий, деревій судетський. Описувати кожен вид окремо не будемо, оскільки різняться вони дуже небагатьма ознаками, для неспеціаліста майже непомітними. Скажемо більше тільки про деревій язиколистий, який має ще іншу, не дуже привабливу назву — чихавка язиколиста. Про цей вид у популярній літературі пишеться мало, між тим він настільки рідкісний, що настав час говорити про його збереження в природі.

Деревій язиколистий (тысячелистник язычковый) — *Achillea lingulata W. et K.*

Родина: айстрові — *Asteraceae*

Зустрічається на скелях і полонинах Чорногори, на Говерлі, Петросі, Рогнесці, Гутині, Ненесці та інших.

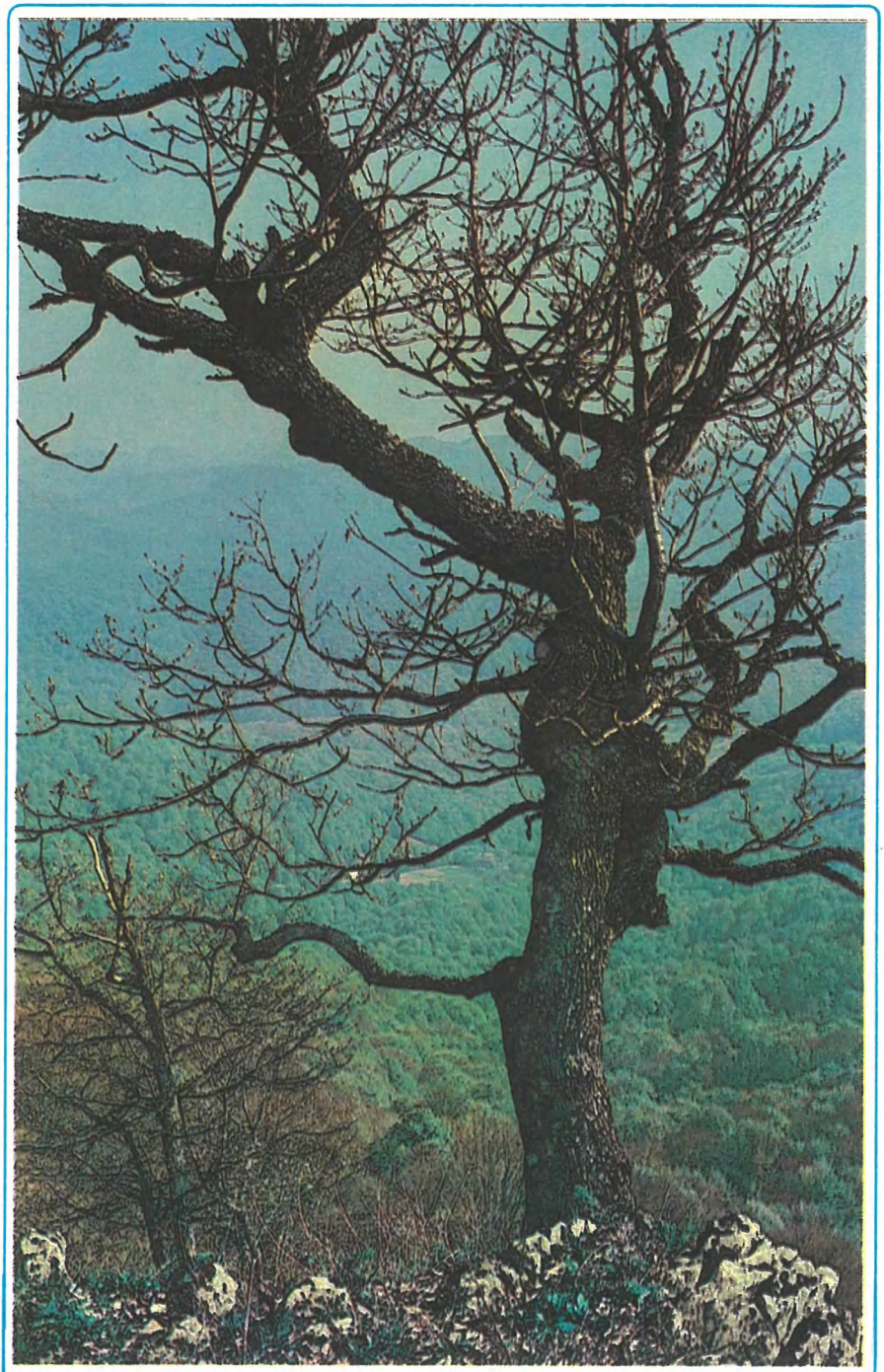

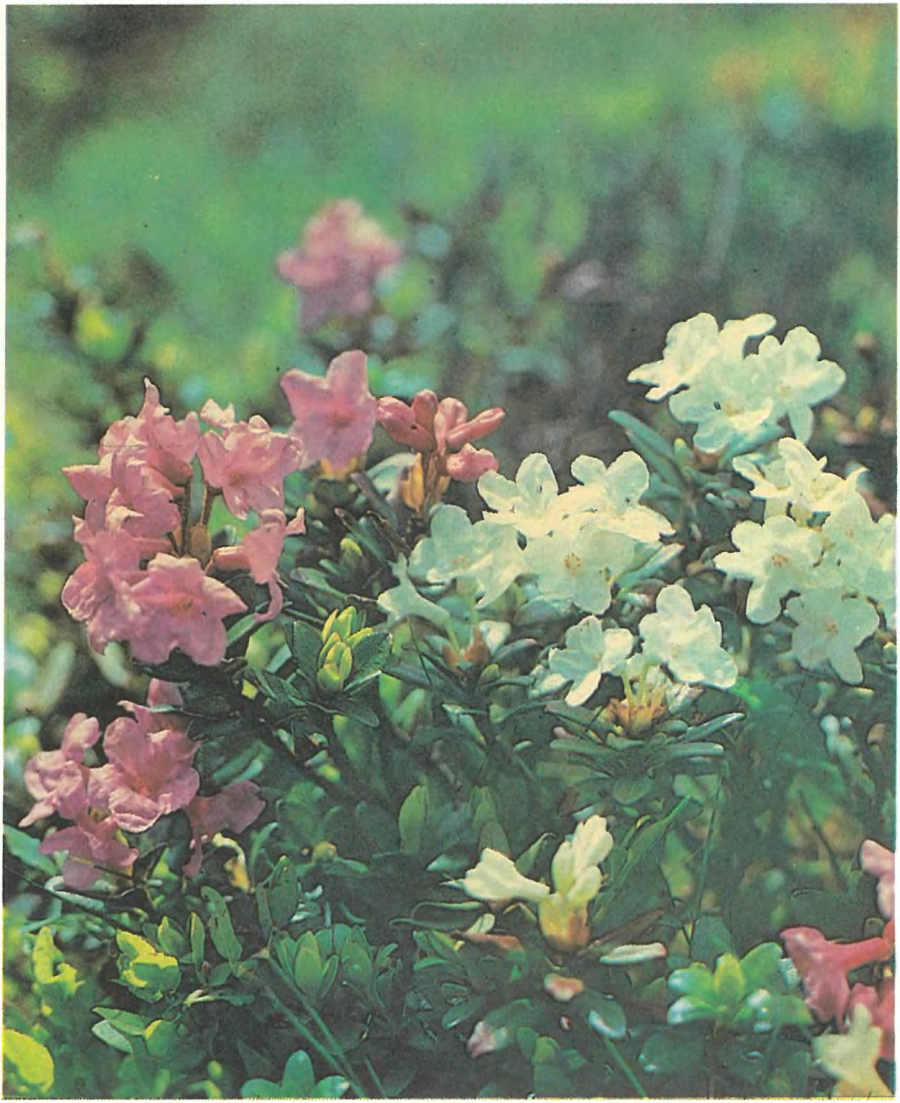

39	40	41
	42	43
	44	45

38. Овіяний полонинськими вітрами. 39. Рододендрон східнокарпатський. 40. Тирлич ваточниковидний. 41. Аконіт болотистий. 42. Тирлич розсільний. 43. Тирлич вирізаний. 44. Гвоздика скупчена. 45. Сон білий.

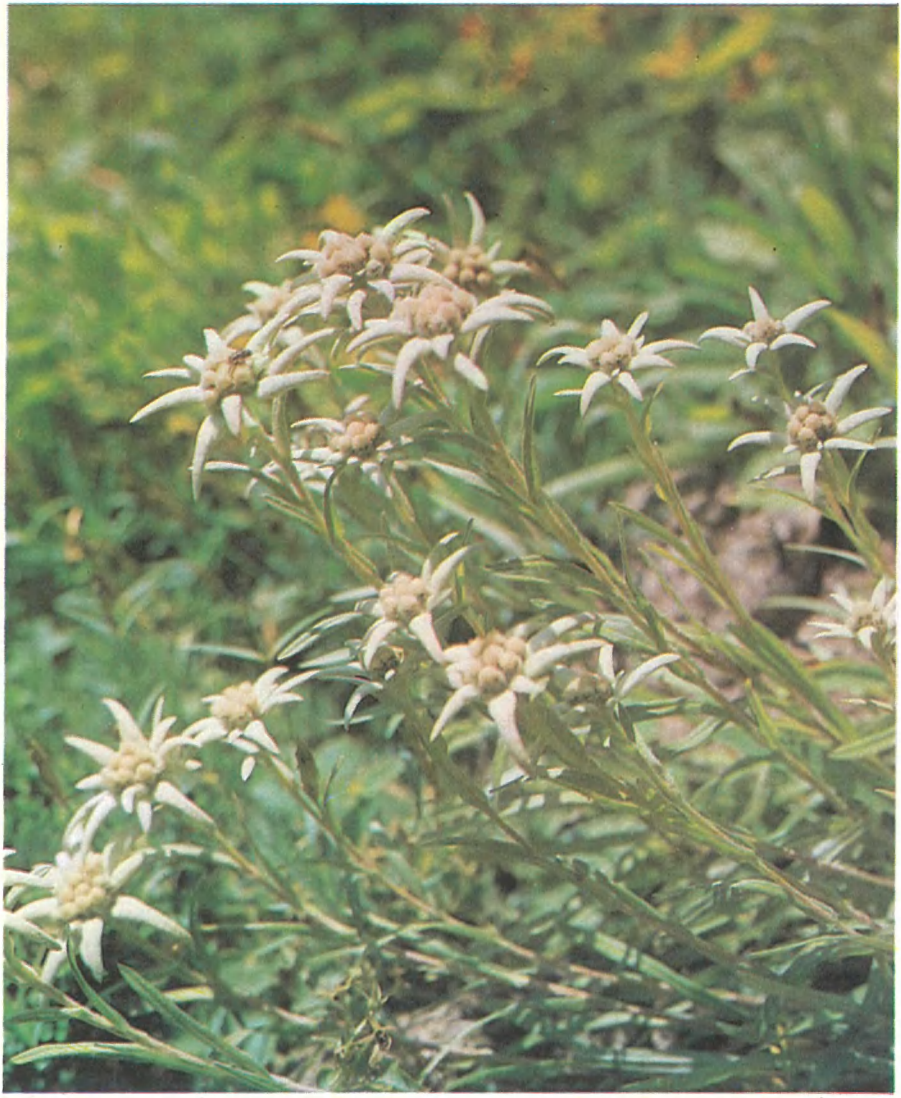

46	47
	48 49

46. Шовкова косиця, едельвейс. 47—48. Місцезростання едельвейсів. 49. Ломикамінь аїзовидний.

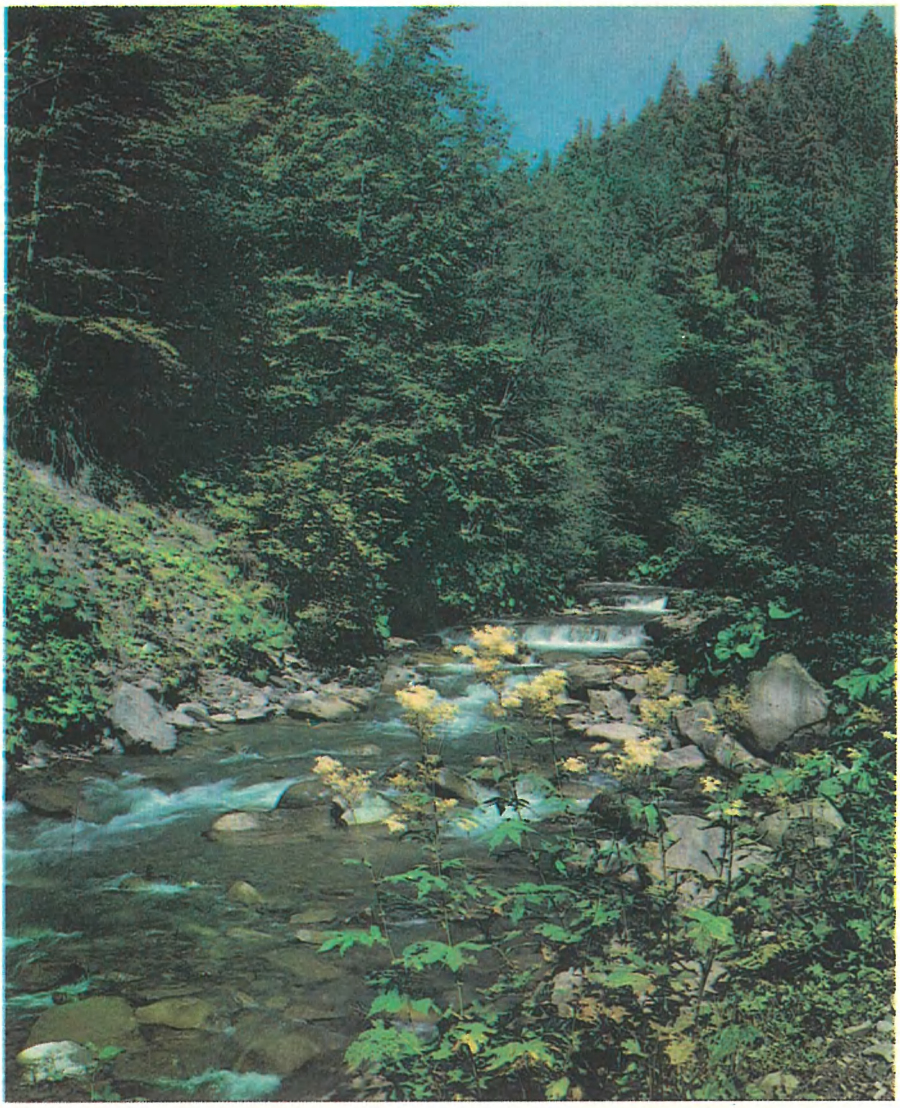

50	51	52
	53	54
	55	56

50. Куточок Карпат. 51. Первоцвіт високий. 52. Первоцвіт угорський. 53. Первоцвіт дрібний. 54. Дріада восьмипелюсткова. 55. Шолудивник кільчастий. 56. Первоцвіт Галлера. 57. Зарості сосни гірської.

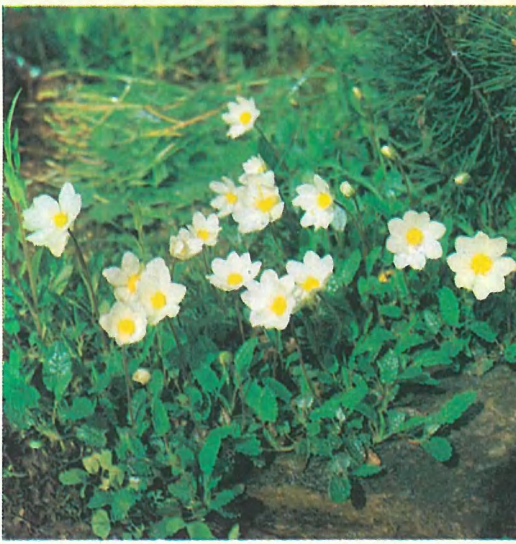

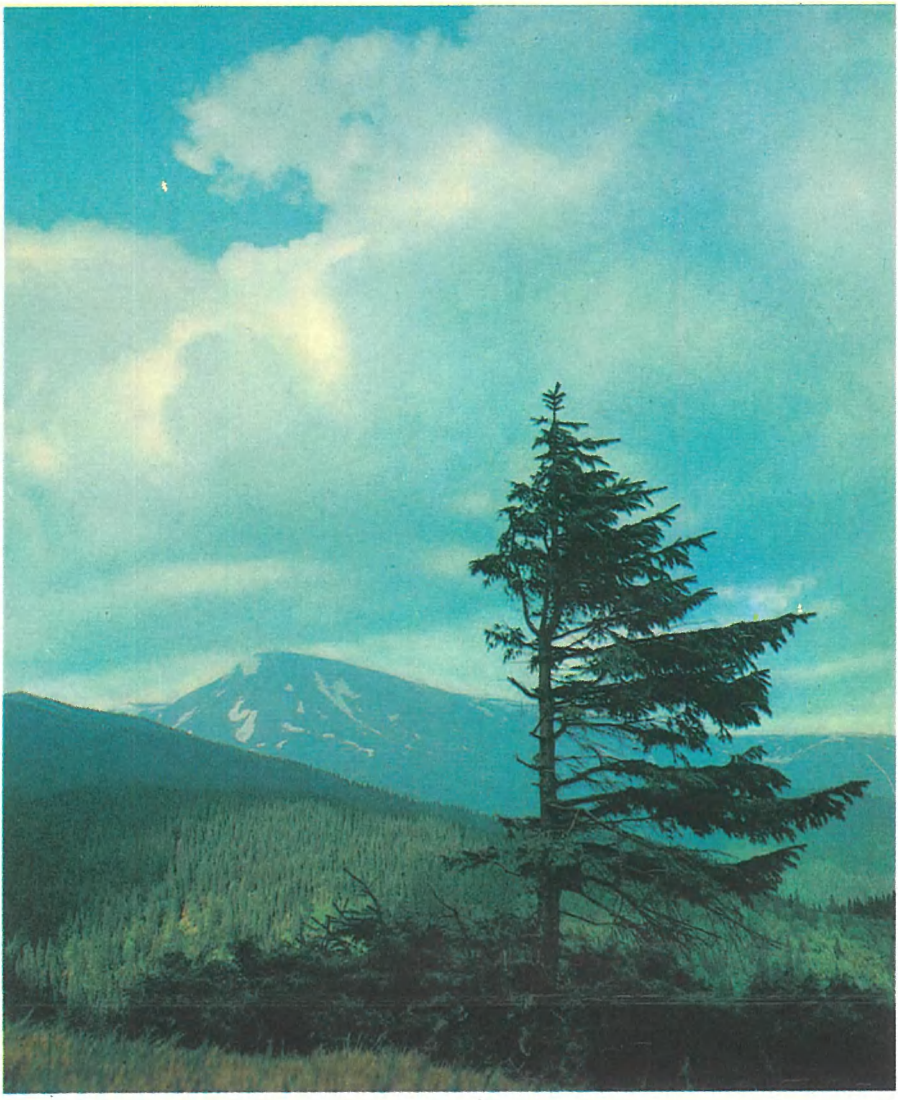

58 59 60 61

58. Високогір'я. 59. Вид на гору Петрос. 60. Листовик сколопендровий — релікт третинного періоду. 61. Плаун баранець.

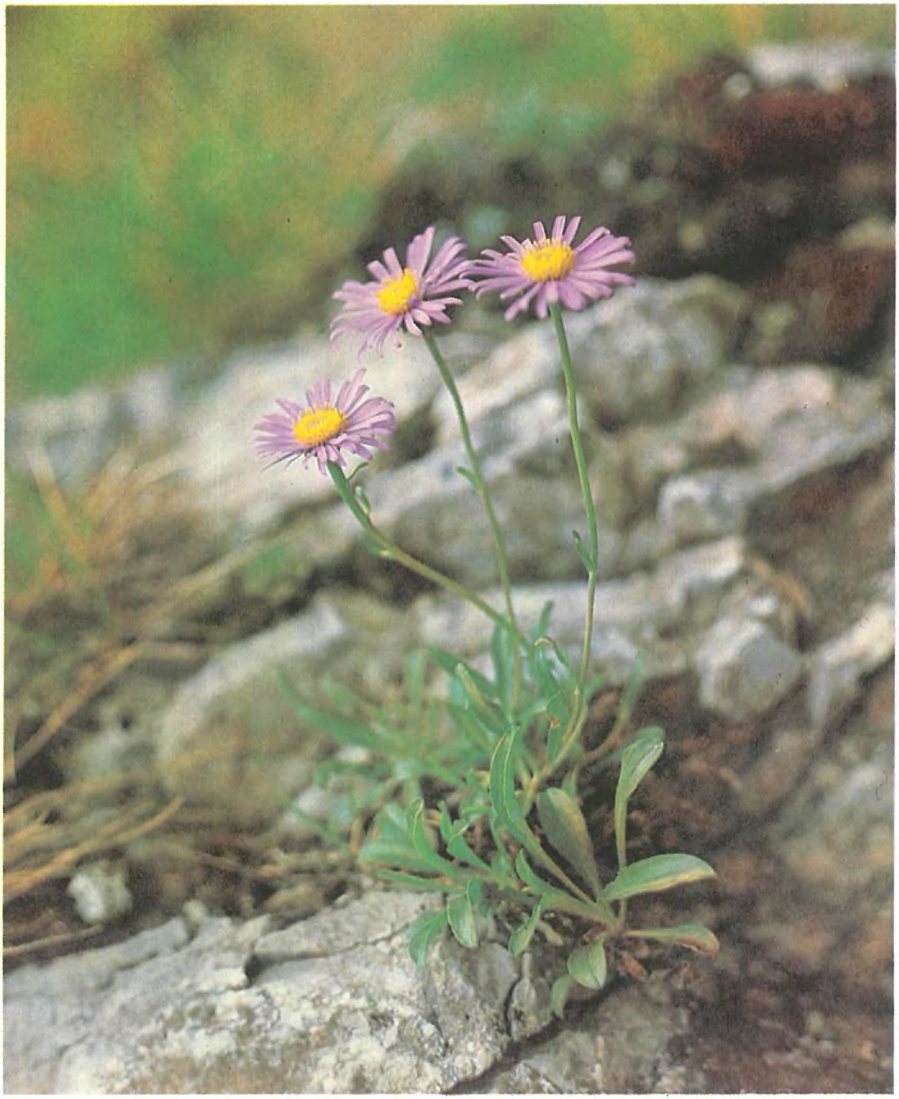

62 63

62. Айстра альпійська. 63. Вид на полонину Брецкул.

64

65

66 67

64. Велетні чорногорських пралісів. 65. Надвечір'я в Угольці. 66. Сольданела угорська. 67. Товстянка альпійська. 68. Ліс в осінньому вбранні.

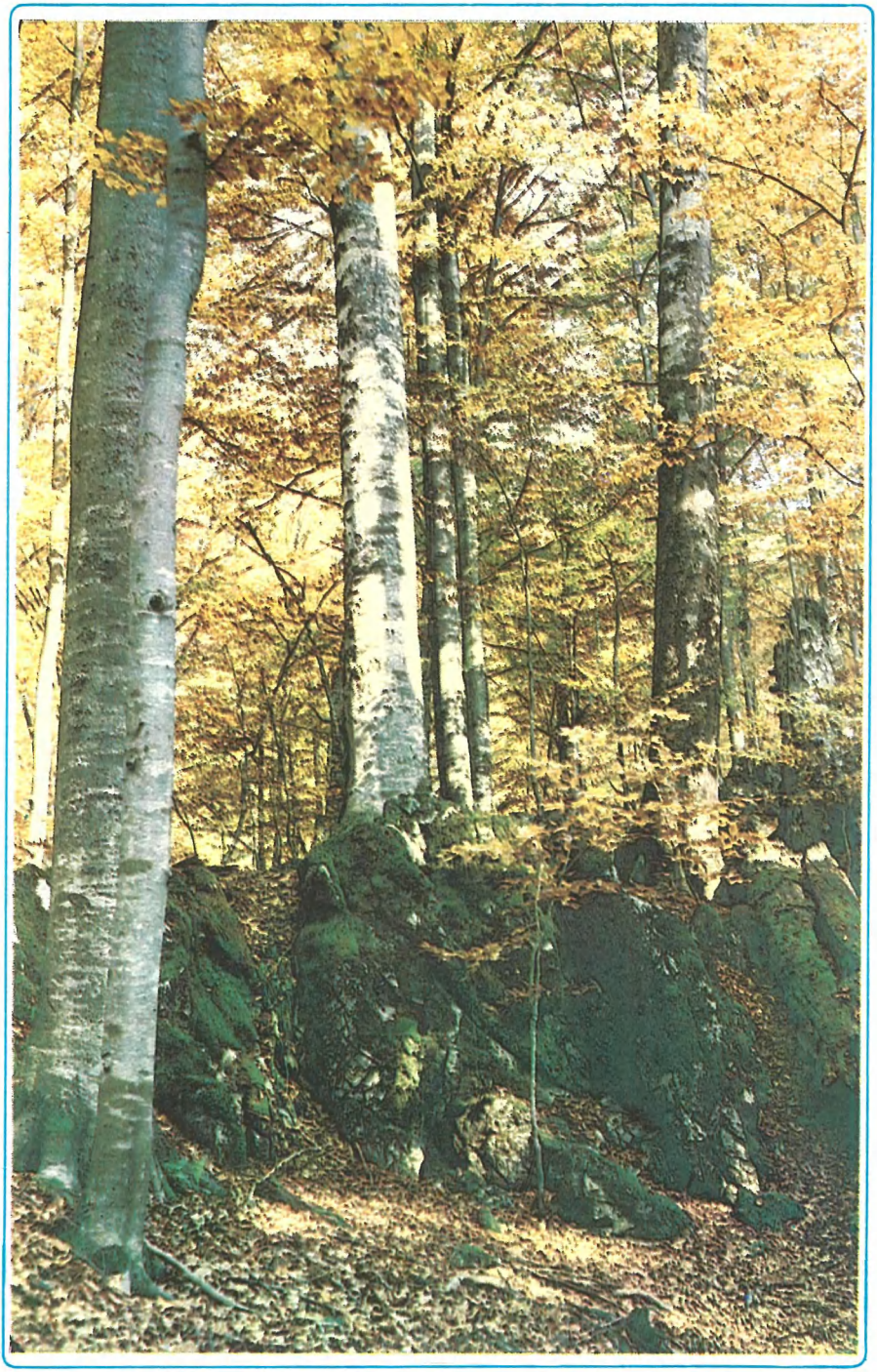

Рослина багаторічна, трав'яниста, з простими, до 20—40 см заввишки, рудуватоволохатими, трохи ребристими стеблами. Листки сидячі, язиковидні, довгасті, внизу майже цілокраї, війчасті, вкриті з обох боків крапчастими ямочками, неопушені. Кошики зібрані в напівкулясті щитки; обгортки утворені волосистими листочками з виразною центральною жилкою на спинці й чорною облямівкою по краю. Крайові язичкові квітки білі. Цвіте у липні — серпні.

Хоч деревій язиколистий практичного значення в медицині не набув, він повинен залишитися повноправним і незамінним творцем зеленого світу Карпат.

З ЦЕРБЕРОВОЇ ПІНИ

Страж царства мертвих Цербер — злий пес з трьома головами... Здавалося б, далі фантазувати нікуди, настільки цей моторошний образ грецької міфології вивершений, якщо потворність може бути вивершеною. Та греки древнього світу в фантазії себе не обмежували. Вони наділили чудодійною силою ще й Церберову піну: з неї виросли квітки аконіту. Донька колхідського царя Медея додавала цю рослину в своє чаклунське зілля, яким приспала дракона, що вартував золоте руно.

Назва роду аконітів походить від античного міста Аконе, поблизу якого Геракл здійснив свій дванадцятий подвиг — скорив Цербера. Про цю місцевість згадує давньогрецький природодослідник Теофраст — там справді зустрічаються різні види аконітів.

Про лютих мачух, які варять зілля з блідо-жовтих аконітових квіток, розповідає у своїх метаморфозах давньоримський поет Овідій, характеризуючи біди й погрішності свого залізного віку. А Пліній Старший, давньоримський автор знаменитої «Природничої історії», назвав аконіти рослинним миш'яком.

Про велику отруйну силу аконітів люди знали з незапам'ятних часів. В індійській міфології збереглася легенда про красуню, котра поїдала аконітові корені. Сама залишалася живою, але проймалася отрутою настільки, що досить було глянути на неї, аби смертельно отруїтися.

В прадавні часи в Індії аконіти використовувались для отруєння стріл, а в Стародавній Греції та Римі з допомогою цих рослин виконували смертні вироки. Ними ж отруювали найлютіших хижаків — пантер і вовків.

Невипадкові народні назви аконітів: вовкобой, вовчий корінь, чорне зілля, чорнотоя. Подекуди їх називають цар-зіллям, цар-травою,— мабуть, за їхню стрункість, борцем — завдяки верхньому чашолистику, що нагадує шолом старовинного гладіатора, а ще когутками, когутиками, коніками, черевичками, чобітками — за красиві своєрідні квітки.

Треба сказати, що аконіти — а їх у природі близько 80 видів — усі без винятку отруйні. На Україні аконітів порівняно небагато — 17. Ростуть вони здебільшого в Карпатах та Прикарпатті. А к о н і т

Жакена занесено до «Червоної книги Української РСР». Це ендемік Східних Карпат, знайдений лише на горі Великий Камінь у верхів'ї Білого Черемошу, на горі Чивчин у верхів'ї Чорного Черемошу, на хребті Чорногори. Дехто з науковців відносить до рідкісних і аконіт міцний, що зустрічається лише в Карпатах на луках субальпійського поясу, на скелях біля верхньої межі лісу. В гірських лісах зростає ще аконіт буковинський, аконіт румунський, аконіт волотистий, аконіт струнký, а на гірських луках і кам'янистих схилах — аконіт маленький.

До східнокарпатських ендеміків належить аконіт Гостів, про який слід сказати дещо ширше, оскільки настала пора взяти цей вид під охорону. Знайдено його тільки в Карпатах — на Чивчинських горах у верхів'ї Чорного Черемоша на висоті 1500—1700 м над рівнем моря. Це рослина кам'янистих вапнякових грунтів у субальпійській смузі.

Аконіт Гостів (борец Хоста) —
Aconitum Hosteanum Schur.
Родина: жовтецеві — *Ranunculaceae*

Рослина багаторічна з розсіяно опушеним нерозгалуженим стеблом заввишки 50—75 см. Листки розсічені з тринадцятьма різними великозубчастими частками. Чашолистки лілові, рідше голубі, шолом — до 20 мм завдовжки. Цвіте у липні — серпні. Як рослина високої декоративності вирощується в садах і парках. Аконіти невибагливі до грунтів, морозостійкі, легко піддаються окультуренню.

Чому ж деяким видам у природі вижити стало важко? Річ у тому, що аконіти у своєму розвитку значною мірою залежать від своїх рослинних угруповань. Господарська діяльність людини, під впливом якої ці угруповання зазнають різких змін, відчутно позначається на можливості відновлення рослин.

Звичайно, отруйні рослини не всім до вподоби: 3—4 мг одного з алкалоїдів аконіту — аконітину для людини є смертельною дозою. Однак не слід забувати, що де отрута, там і ліки. В тібетській народній медицині аконіт вважається «царем ліків». Аконіт бородатий, аконіт Кузнєцова, аконіт Фішера, що зустрічаються на Далекому Сході, використовуються для лікування ревматизму, подагри, сифілісу, ракових пухлин. Наукова медицина також застосовує препарати з різних видів аконітів як болезаспокійливі засоби при невралгіях, радикуліті, ревматизмі, болях у суглобах, мігрені, а також для лікування ангін. Однак використовувати аконіти в лікувальних цілях без суворого лікарського нагляду вкрай небезпечно.

Карпатські аконіти як лікарська сировина не можуть нас цікавити через обмеженість їх запасів. Тим більше такі рідкісні, як аконіт Гостів.

ГВОЗДИКА, АЛЕ НЕ ДОМАШНЯ...

Для різних людей назва гвоздика не одне й те ж. Для природолюбів — це декоративна рослина із запашними квітками білого, рожевого, червоного кольору, залежно від виду. А для гурманів — це пряноші того ж порядку, що й кориця, імбир. Але гвоздичні дерева належать зовсім до іншої родини. Завдяки схожості висушених пуп'янків, що вживаються як пряноші, із гвіздками вони й названі гвоздикою. А вже трав'яниста гвоздика перейняла свою родову назву від далекої тропічної рослини завдяки схожому пряному запахові.

Багато видів гвоздики настільки поширені, що ми схильні весь рід вважати культурним, а саме слово «гвоздика» асоціюється в нашій уяві з яскравими махровими квітками гвоздики садової: чи то китайської, чи то бородатої, чи ще якоїсь її різновидності. Проте відомо близько трьохсот видів гвоздики дикорослої — на території Європи, Азії, Африки та Північної Америки, з них до сотні видів зростає в нашій країні. В УРСР нараховується до сорока видів, окремі з них зростають лише в Карпатах: на луках, вапнякових скелях — гвоздика гарна, гвоздика гостролиста, на піскуватих грунтах — гвоздика пізня. Трапляються й інші види. Окремо скажемо про гвоздику скупчену, яка зростає у середній і вищій смузі Карпатських гір на висоті 890—1810 м над рівнем моря, а загалом поширена в Середній Європі.

Гвоздика скупчена (гвоздика скученная) —
Dianthus compactus Kit.
Родина: гвоздикові — *Caryophyllaceae*

Рослина 20—25 см заввишки, ясно-зелена, гола. Стебла здебільшого поодинокі, круглясті, вгорі невиразно гранчасті, з ланцетними короткочерешковими листками. Нижні дві пари листків при основі розширені, з широкими здутими піхвами, опущені, верхні не мають здутих піхов. Суцвіття скупчене, 8—10-квіткове. Пелюстки зубчасті, рожево-пурпурові. Цвіте в липні — серпні.

Два види гвоздики: акантолімоновидна — ендемік Кавказу та придністровська — ендемік Причорномор'я занесені до Червоної книги.

Настав час взяти під охорону й ендеміка Східних Карпат — гвоздику скупчену.

ГОЛУБА ЗАМРІЯ ДЗВОНИКІВ

Квітки в рослин цього роду бувають і фіолетові, і білі, і сині. Дзвоники карпатські, що цвітуть у травні — липні, ваблять око ясною голубизною.

Взагалі дзвоники в природі — не рідкість: на Землі їх до 300 видів. Лише на території нашої країни, переважно в помірно теплій зоні,— більше сотні. І все ж декотрі вже потрапили до Червоної книги: дзвоники ардонські — ендемік Північної Осетії,

дзвоники Отрана — ендемік Західного Кавказу, дзвоники доломітові — ендемік центральної частини Північного Кавказу, дзвоники інгурські — ендемік Сванетії, дзвоники Комарова — ендемік району Новоросійська, дзвоники дивовижні — теж кавказький ендемік, дзвоники осетинські — ендемік Північної Осетії, дзвоники Скребніца — вірменський ендемік і, нарешті, дзвоники карпатські — рідкісний ендемічний вид Карпат.

Українську назву дзвоників, як і російську та латинську, пояснити дуже просто: вона виникла завдяки дзвоникоподібній формі віночка квітки.

Дзвоники карпатські (колокольчик карпатский) — *Campanula carpatica Jacq.*

Родина: дзвоникові — *Campanulaceae*

Декотрі з описаних у Карпатах 15 видів дзвоників зустрічалися кожному з нас, а от щоб побачити дзвоники карпатські в природних умовах, обов'язково доведеться мандрувати по високогір'ю Карпат. Зустрічаються на скелях деяких вершин Чорногори, під горою Піп Іван Мармароський, а часом на виходах скель і в лісовій зоні, зокрема в долині потоку Квасний поблизу села Квасів.

Дзвоники карпатські надають перевагу вапняковим кам'янистим грунтам, де оселяються невеликими групками. Це багаторічні трав'янисті рослини з висхідними стеблами, у верхній частині майже безлистими, до 30—50 см заввишки. Прикореневі листки серцевидно-яйцевидні, з черешками, нерівномірно виїмчасто-зубчасті; стеблові — яйцевидно-серповидні, зарубчасто-зубчасті. Квітки поодинокі, досить великі — до 20—30 мм завдовжки. На ніч у погану погоду дзвіночки, захищаючи пилок від сирості, никнуть.

Частина ареалу дзвоників карпатських охороняється в Карпатському заповіднику, але як рідкісний ендемічний вид їх доцільно охороняти скрізь, де вони збереглися бодай найменшими групками.

«ТРОЯНДОВЕ ДЕРЕВО»

Йдеться не про дерево, а про невеличкий кущ, але коли вникнути в його родову назву — рододендрон, то з'ясується, що виникла вона з двох грецьких слів: *rhodon* — троянда і *dendron* — дерево.

Якщо заглянути до Червоної книги, то вона називає аж вісім рододендронів, які потребують охорони. Здебільшого вони далекосхідні, є також кавказькі. А от рододендрон східнокарпатський, відомий ще під назвою рододендрона Кочі,— ендемік з карпато-балканським ареалом. Росте в субальпійському поясі Східних і Південних Карпат, у Румунії.

В Українській РСР взагалі зустрічаються тільки рододендрон жовтий і рододендрон східнокарпатський. Обидва належать до рідкісних. Рододендрон жовтий росте в сирих дубово-соснових лісах на Ровенщині й Житомирщині. Набув слави високоотруйної (бджоли гинуть від його нектару) і водночас ліку-

вальної рослини. В народній медицині використовується проти ревматизму, корости та ще деяких захворювань.

Рододендрон східнокарпатський подібної слави не зажив: на лікарські потреби не використовується. Його зарості частково знищуються під час спалювання полонин, після чого не відновлюються. Масово обламують квітучі гілки цієї рослини туристи. Вздовж туристських стежок часто можна натрапити на зів'ялі букети вчорашнього квітучого дива, якого в гірській природі стає менше й менше.

Рододендрон східнокарпатський (рододендрон восточнокарпатский) —

Rhododendron Kotschyi Simk.

Родина: вересові — *Ericaceae*

В Українських Карпатах рододендрон східнокарпатський поширений на гірських хребтах Чорногори й Гуцульських Альп. Зникає або майже зник зі Свидовецького хребта — невеличкі його зарості були на полонині Штеришори.

Суцільні килими пурпурового цвітіння утворює рододендрон східнокарпатський у червні — полонини, на яких він росте, набувають святкового вигляду. В народі його називають ще альпійською трояндою, червоною рутою. І хто знає, чи не цю саме руту шукає вечорами герой відомої пісні Володимира Івасюка?

Проте рододендрон східнокарпатський не тільки окраса наших полонин. Він виконує також важливу захисну функцію: зростаючи на кам'янистих схилах, закріплює їх. Виконує захисну роль — а самому захиститися в природі важко. Кожен кущ дає десятки тисяч насінин, але прорости їм на кам'янистих схилах не просто. Та й ті, що проростають, нестійкі до суворих умов високогір'я.

Попри те, що частково ареал цієї високогірної рослини підлягає охороні в Карпатському заповіднику, в інших місцях теж слід організувати його охорону, вводити цей і деякі інші види рододендронів, що перебувають під загрозою зникнення, у культуру.

ТИРЛИЧІ

«На полонинах тирличі розквітли...» — промовив ці слова чеський поет Станіслав-Костка Нейман та й осікся, не дав вибухнути своєму захопленню тирличевим цвітом, бо контраст між прекрасною природою Карпат і злиденним життям горянина в часи панування буржуазної Чехословаччини на Закарпатті був настільки разючим, що навертав на гіркі роздуми.

Тирличі. На земній кулі їх багато. Понад три сотні їхніх видів обжили величезні простори від тропіків до полярних районів, від низин до високих полонин. На території України зростає всього-на-всього кільканадцять видів, і то переважно в горах. В народі найбільшою популярністю користується т и р л и ч ж о в т и й, що має свою легенду: він і молодість може повернути, і щастям обдарувати,

і від хвороб захистити. Крім тирличу жовтого, в Українських Карпатах зустрічаються ще тирличі в і й ч а с т и й, в е с н я н и й, к р а п ч а с т и й, в и р і з а н и й, р о з д і л ь н и й, в а т о ч н и к о в и д н и й, р а н н і й, я з и ч к о в и й і, нарешті, к а р п а т с ь к и й.

Рід тирличів носить назву *gentiana* на честь іллірійця Гентія, що в другому столітті до нашої ери вперше застосував тирлич жовтий проти чуми. Дав рослині цю назву давньоримський учений Пліній Старший. Той же тирлич жовтий, що завдяки своїм лікувальним можливостям став призвідцем назви цілого роду, нині став набутком Червоної книги.

Тирлич жовтий зустрічається досить рідко на хребті Чорногора, в Мармароських Альпах, Горганах, Свидовецьких горах. Крім Карпат, ніде більше в нашій країні не росте. Це рослина малопотужних, переважно кам'янистих схилів, багатих на вапняк. Трапляється поодиноко або невеликими куртинами на полонинах, у заростях вільхи зеленої, рідше сосни-жерепа у межах 1500—2000 м над рівнем моря.

Тирлич жовтий (горечавка желтая) —
Gentiana lutea L.
Родина: тирличеві — *Gentianaceae*

Це багаторічна трав'яниста рослина до 120 см заввишки, з масивним твердим стеблом, що міцно протистоїть полонинським вітрам. Листки широкоеліптичні: верхні — стеблообгортні, нижні — звужені у короткий черешок. Кореневище циліндричне, завтовшки в руку, заглиблюється в грунт до одного метра. На відміну від інших тирличів, декоративністю квіток не відзначається, крім того, вони слабо реагують на механічні подразники й зміну температури. Зацвітає в природних умовах на 10—12-й рік, в липні — серпні. Під час масового цвітіння тирличі жовті здаля скидаються на високі свічки, що горять світлогарячим полум'ям на полонинах. Звідси пішли такі влучні народні назви: свічки жовті, свічурник, свічурник лихоманний.

Пригадується літо 1972 року: не можна було відірвати погляду від буйного цвітіння тирличу жовтого. А через рік такою красою природа вже не порадувала: зацвіли тільки поодинокі екземпляри. Річ у тім, що ця багаторічна рослина в один рік нагромаджує поживні речовини, щоб у наступному заквітчатися і сформувати насіння для відтворення собі подібних.

Тирлич жовтий — цінна лікарська рослина. Препарати з нього застосовують при втраті апетиту, диспепсії, ахілії, а також як жовчогінний засіб. Гіркі речовини (тому й називають його ще горечавкою), що містяться в корені й кореневищах, стимулюють секрецію шлунково-кишкового тракту, поліпшують засвоєння їжі організмом тощо. Але природні запаси тирличу жовтого як лікарської сировини дуже виснажені.

Тирлич жовтий охороняється у Карпатському заповіднику. Але назріла потреба в цілковитій охороні всіх його природних місце-

зростань з тим, щоб зібрати насіння і відновити його природний ареал в Карпатах.

Розмножується тирлич жовтий насінням і вегетативно — має добре розгалужене кореневище, на якому вибруньковуються нові рослини. В перші два — три роки утворює лише прикореневу розетку з великих яйцевидних листків, квітконосне стебло з'являється згодом. У пазухах верхніх листків утворюються напівзонтики золотисто-жовтих квіток. Плоди — продовгуваті коробочки, у кожній таїться близько сотні насінин. В рік масового цвітіння можна зібрати з гектара природних заростей 10—15 кг насіннєвого матеріалу.

Отже, відновлення запасів тирличу жовтого — справа не одного року. Потрібно зробити все, від нас залежне, щоб ареал його не звужувався.

Ще рідше зустрічається тирлич крапчастий. Ростом він менший. Квітки його дзвоникуваті, жовті або жовтувато-білі з характерними темними цятками.

Тирлич крапчастий (горечавка точечная) —
Gentiana punctata L.
Родина: тирличеві — *Gentianaceae*

Росте у нашій країні виключно в Карпатах: на схилах, гірських луках, у заростях чагарників. Рослина тіньолюбна. Природно зустрічається у горах Середньої Європи, на Балканах, Піренеях, і всюди підлягає цілковитій охороні.

Мікориза, що утворюється на корінні тирличу крапчастого, очевидно, заважає зростанню рослини на нових для неї грунтах. А запилення квіток можливе тільки з допомогою джмелів.

Тирлич крапчастий має велике м'ясисте кореневище, до 80—100 см завдовжки, дуже гірке на смак. Стебло заввишки 30—60 см. Верхні листки сидячі, нижні — короткочерешкові, яйцевидно-ланцетні, з характерним жилкуванням. Цвіте у липні — серпні. На жаль, помилуватися його цвітінням мало кому вдається — для цього треба побувати в Чивчинських горах, на Чорногорі, в Мармароських Альпах, на Свидовці чи Горганах. До речі, це також цінна лікарська рослина, схожа за властивостями на тирлич жовтий. І так само потребує охорони.

Карпатське високогір'я облюбувала й одна з найкрасивіших рослин піднебесся, що вродою своєю може позмагатися навіть з едельвейсом. Це — тирлич вирізаний, або, як його ще називають, тирлич Коха. Для альпіністів, туристів це символ високогір'я.

Тирлич вирізаний (горечавка вырезанная) —
Gentiana excisa Presl.
Родина: тирличеві — *Gentianaceae*

Сама рослина невеличка, 5—10 см заввишки, з довгастими, або яйцевидними листками. Стебло одноквіткове. Прекрасна квітка цього тирличу лійковидно-дзвоникуватої форми, голубувато-синя з оливково-зеленими плямочками. Розпускається у червні — липні.

Помітна здаля на скелясто-кам'янистих схилах або й на луках, якщо вони утворюють відповідне тло для яскравого цвіту.

Тирлич вирізаний зустрічається в субальпійському та альпійському поясах Карпат, іноді заходить і в лісовий пояс. Загальне його поширення — гори Середньої Європи, Піренеї.

Голубий цвіт тирличу вирізаного вабить своєю красою всіх. І не кожен турист утримається від спокуси зірвати незвичайну квітку, щоб бодай прикрасити свій нехитрий дорожний убір, при цьому не задумуючись, що цим наближає рослину до грані зникнення.

Про цілковиту заборону зривати цю рослину попереджує і «Червона книга Української РСР». Адже біологія розмноження тирличу вирізаного, цієї неповторної окраси Карпат, складна.

До Червоної книги занесено ще два види тирличу: роздільний і весняний. Обидва вони теж ростуть лише в субальпійському та альпійському поясах Карпат.

Тирлич роздільний (горечавка раздельная) —
Gentiana laciniata Kit.
Родина: тирличеві — *Gentianaceae*

Тирлич роздільний ще менший від тирличу вирізаного, 3—8 см заввишки. Листки ланцетовидні, дрібні. Зацвітає у липні — серпні. Квітки дзвоникуваті, фіолетового кольору. Росте спорадично від Боржавських полонин на північному заході до Чивчино-Гринявських гір на південному сході. До зменшення запасів тирличу роздільного призвели природно-кліматичні фактори в поєднанні зі складною біологією відтворення.

Охороняється в Карпатському заповіднику. Слід і надалі виявляти його місцезростання і створювати заказники.

Про тирлич весняний, що зацвітає у червні — липні блакитно-синьо, також час потурбуватися.

Тирлич весняний (горечавка весенняя) —
Gentiana verna L.
Родина: тирличеві — Gentianaceae

Цей аркто-альпійський вид росте у помірних зонах Європи та Азії, але дуже рідко. Любить високогір'я, хоч в умовах Карпат іноді спускається на вологі луки лісового поясу до 800 м над рівнем моря.

Коли говорять про біологію тирличів, часто згадують про їх чутливість до зміни температури або до сейсмічних рухів. Тирлич весняний, приміром, розкриває свій віночок тільки тоді, коли температура повітря становить не менше десяти з половиною градусів. Помітно реагує на сейсмічні зміни. Це свідчить про те, що родина тирличевих ще багато може підказати науці. Звичайно, за умови, що ми прийдемо в Карпати завтра і зможемо повторити слова, сказані кілька десятиліть тому:

На полонинах тирличі розквітли...

Не гаймося, друже: накреслено рейси,
Прокладено траси, дороги й мости...
А десь нам на скелях цвіли едельвейси,
Хоч, мабуть, не мали для кого цвісти.
Цвітуть у городцях і більші, й ніжніші,
Бери у дарунок, в дарунок неси.
Доступні й підступні — адже не потішать,
Немає любові — то нащо краси?
Ти скажеш уголос: немає різниці!
Та вже не захочеш минущих обнов
І в квітку повіриш на гордій Близниці —
Це їй ти довірив, шовковій косиці,
Збережену потай від світу любов.

ДОНЬКА ВЕСНЯНИХ ВІТРІВ

Може, тому назвали її анемоною — від грецького слова *anemos* — вітер,— що зацвітає в пору, коли високо в горах віють весняні вітри. А може, тому, що тоненьке стебло її хитається від найменшого подиху вітру.

Називають її ще просто вітряницею. А нарцисоцвітою — завдяки ніжно-білим квіткам, що нагадують нарцисові.

Різновидність анемон велика. Близько півсотні видів зростає в нашій країні. На території України найпоширеніша анемона дібровна, росте також анемона жовтецева і рідко — анемона лісова. А от анемона нарцисоцвіта настільки рідкісна, що їй загрожує зникнення.

Анемона нарцисоцвіта (ветреница нарциссоцветковая) — *Anemone narcissiflora L.*

Родина: жовтецеві — *Ranunculaceae*

Це багаторічна трав'яниста рослина, яку називають гірською провісницею весни. Росте вона на кам'янистих схилах, гірських луках. В Українських Карпатах значного поширення не набула. Знайти її можна тільки на вершині гори Близниця, на Свидовці та на деяких скелях Чорногори. А загалом вона відома в горах Європи, Азії та Північної Америки.

Ажурні, на довгих черешках пальчастороздільні листки анемони нарцисоцвітої утворюють розетку, з якої виростає квітконос 10—20 см заввишки. Цвіте в травні — червні. Її зонтиковидні суцвіття, в яких зібрані від трьох до восьми білих, іноді рожевувато-фіолетових квіток, не поступаються красою найвишуканішим садовим квітам.

Зростає вище верхньої межі лісу, на висоті 1400—1500 м. Анемона нарцисоцвіта — рослина невибаглива, тому легко піддається

окультуренню. В умовах гір віддає перевагу гумусним, багатим на вапно грунтам.

Як і більшість рослин цього виду, анемона нарцисоцвіта отруйна. Охороняється по всій Європі. Не можуть бути винятком й Українські Карпати, бо тільки тут та ще на Поділлі можна цю рослину зустріти в нашій країні. Щоправда, рівнинний її різновид, відомий під назвою анемони розлогої, має дещо ширшу географію: околиці міста Бродів на південно-західному схилі Лисої гори, околиці міста Золочева (Львівська область) та околиці селища Козина (Тернопільська область).

Високо в горах на весняних вітрах вигойдує свої зірчасто-білі п'ятипелюсткові квітки ніжна донька вітрів, що зважилася обжити скупі на ласку висоти. Отже, вона не тільки ніжна, а й сильна. Але перед людьми — слаба. І майбутнє її залежить від нас.

БІЛИЙ СОН КАРПАТ

Яким тільки сон не буває: богатирським, камінним, свинцевим, золотим... Останнім часом набули популярності кольорові сни. Ми розкажемо про сон білий, рідкісну рослину, що зростає в середньоєвропейському високогір'ї, зокрема в Українських Карпатах.

Можна тільки здогадуватися, чому цілий рід рослин дістав на Україні таку дивну назву — сон. Сталося це завдяки сону широколистому, який на Поліссі та в Лісостепу має свою легенду. Один мисливець нібито спостеріг, як ведмідь, з'ївши цю рослину, заснув, після чого й сам себе приспав сон-травою. Український ботанік Григорій Смик переказує повір'я, за яким сон-трава, на ніч покладена під голову, спричиняє сни, в яких людина бачить майбутнє[1].

Ймовірніше, що свою назву рослина одержала завдяки тому, що квітки її в негоду закриваються — ніби сплять. Не виключено також, що в народній медицині сон широколистий використовували як снотворний засіб. У кожному разі рослина містить легку отруйну речовину протоанемонін, визначену як камфора сону, а також дубильні речовини й сапоніни.

Сон широколистий — справді сон кольоровий: рано навесні він цвіте ліловими або синьо-фіолетовими квітками.

Наукова назва роду походить від латинського слова *pulsare*, що означає штовхати. Річ у тім, що рослина від вітру хитається, ніби від поштовхів.

Все сказане вище цікавить нас насамперед тому, що хочемо сказати слово на захист сону білого — рідкісної декоративної рослини, яка росте в альпійському поясі Карпат, іноді заходить і в субальпійський. На території України більше ніде не зустрічається.

---

[1] *Смик Г. К.* Посади калину. Розповіді про рослини.— К.: Реклама, 1978, с. 126—127.

Сон білий (прострел белый) —
Pulsatilla alba Rchb.
Родина: жовтецеві — *Ranunculaceae*

Росте сон білий на Чорногорі, Свидовці, в Мармароських Альпах, Чивчинських горах, любить сонячні скелясті місця, кам'янисті схили, захищені від вітру. Це багаторічна трав'яниста рослина, 15—30 см заввишки. Квітконосне стебло з покривалом із зелених пальчасто-багатороздільних зрослих при основі листків, одноквіткове. Листочки оцвітини білі, зовні опушені. Цвіте сон білий з квітня по червень. Восени ваблять око своєю різнотоновістю і пристеблові листки: то жовті, то оранжеві, то червоні, багряні, фіолетові.

Через свою принадність сон білий із категорії рідкісних рослин може перейти в категорію зникаючих. А ми цього допустити не сміємо.

У деяких ботанічних садах сон білий вводять в культуру — висаджують на кам'янистих гірках. Та в ботанічні сади всю природу не сховати.

І тому сон білий не навіє сну, коли мова йде про охорону рідної природи. Скоріше пробудить нашу тривогу.

КВІТКА-БОГАТИР

Вернигора, Вернидуб, Ломихаща, Товчикамінь — ці образи богатирів із народних казок прийшли колись у наше дитинство, щоб зостатися з нами назавжди. А ломикамінь? Це теж ім'я, але не казкового богатиря. Так назвали рід рослин, а потім і всю родину — ломикаменеві.

Майже сто років тому, піднімаючись на Ай-Петрі — одну з мальовничих вершин Кримських гір, Леся Українка спостерегла, а потім переповіла в своїх «Уривках із листа»: від садів-виноградів, лаврів, магнолій, кипарисів, платанів дорога вела її вгору, де природу творили берези, явори, темні дуби, а далі — терни, будяки та полин. Та й вони вже зосталися внизу: навколо тільки крейда, пісок і безплідне каміння, котре задавило все живе. Гора нагадувала країну всесильної смерті... І раптом побачила вона, як:

На гострому, сірому камені блиснуло щось, наче пломінь,
Квітка велика, хороша, свіжі пелюстки розкрила,
І краплі роси самоцвітом блищали на дні.
Камінь пробила, той камінь, що все переміг,
Що задавив і могутні дуби,
І терни непокірні.
Квітку ту вченії люди зовуть *Saxifraga*,
Нам, поетам, годиться назвати її ломикамінь
І шанувать її більше від пишного лавра.

Пізніше і саму поезію Лесі Українки порівняють із квіткою ломикаменю, квіткою, що стала символом великої, всепереможної ніжності, що розквітла над кам'яною байдужістю часу.

Ай-Петрі — гора невисока: 1233 м над рівнем моря. Очевидно, поетеса зустріла на ній ломикамінь зрошуваний. У Карпатах ломикаменеві піднімаються в гори значно вище.

На земній кулі рід ломикаменю досить численний — близько 250 видів. З них у нашій країні відомо з вісім десятків.

Ломикамені — це одно- та багаторічні трав'янисті рослини з прикореневою розеткою оберненояйцевидних, по краях зубчастих листків, звужених до основи. Квітки правильні, мають по 5 чашолистків і пелюсток, які в одних видів — білі, в інших — жовті, ще в інших — червоні. Поширені переважно в помірній і холодній зоні північної півкулі. Багато видів росте на горах і скелях.

На території України зростає 14 видів, з яких 10 — тільки у Карпатах, переважно в альпійській і субальпійській зонах.

Насамперед назвемо ломикамінь жовто-зелений — рідкісний балкано-карпатський високогірний вид.

Ломикамінь жовто-зелений (камнеломка желто-зеленая) — *Saxifraga luteo-viridis Schott. et Kotschy*

Родина: ломикаменеві — *Saxifragaceae*

На території нашої країни зустрічається тільки під вершиною Гнетеси в Чивчинських горах, де займає дуже маленьку ділянку південно-східного схилу. За даними 1971 року, на тамтешніх кам'янистих сипищах збереглося всього-на-всього близько сотні екземплярів ломикаменю жовто-зеленого, тож зайво нагадувати, що цінність становить буквально кожний екземпляр.

Незавидна доля й інших карпатських ломикаменів, головним чином тому, що їх надто багато викопують для пересадки в домашні квітники або ж для поповнення різноквіття кімнатних рослин. Підкреслюємо, що всі карпатські ломикамені — це мешканці альпійського чи субальпійського поясів. Щоправда, на Закарпатті (в околицях міста Мукачева та села Берегова Берегівського району) зрідка можна зустріти у світлих лісах та по тріщинах у скелях ломикамінь бульбистий (*Saxifraga bulbifera L.*). Та й цей вид на грані зникнення. Його ахіллесовою п'ятою є те, що він росте в легкодоступних місцях. Хоч важкодоступних місць для нинішнього підкорювача природи майже що не буває. І рослини, які ростуть високо в горах, стають досяжними не тільки для поодиноких смільчаків.

Нині всі карпатські ломикаменеві варті того, щоб говорити про їх охорону.

Ломикамінь аїзовидний (*Saxifraga aizoides L.*). Рослина багаторічна з висхідним, розгалуженим, густо облиствленим стеблом, до 12 см заввишки. Цвіте в червні— серпні. Квітки жовті. Росте на вогких, переважно вапнякових скелях на горі Петрос.

Ломикамінь висхідний (*Saxifraga adscendēs* L.). Дворічна рослина з цілокраїми або трилопатевими листками, які в розетці ширші від стеблових. Стебло заввишки до 25 см, угорі розгалужене. Суцвіття волотисте. Цвіте, як і ломикамінь аїзовидний, у червні — серпні, але білим цвітом. Росте на скелях по берегах гірських річок. Його осередки — Піп Іван Мармароський, Піп Іван Чорногорський, Петрос.

Ломикамінь живучий *(Saxifraga aizoon Jacq)*. Рослина

багаторічна, заввишки до 30 см, з розеткою шкірястих гострозазубрених листків і з багатоквітковим суцвіттям. Квітки розпускаються у червні — липні, білі з червоними цятками. Росте на вапнякових скелях у субальпійському та альпійському поясах: на горі Пікуй і в Чивчинських горах.

Ломикамінь зірчастий (*Saxifraga stellaris* L.). Багаторічник із безлистим стеблом до 20 см заввишки. Листки прикореневої розетки зубчасті, звужені до основи, іноді опушені. Суцвіття щитковидне, малоквіткове. Пелюстки віночка білі з двома жовтими цятками при основі. Цвіте у червні — серпні. Зростає на скелях біля джерел в альпійському та субальпійському поясах на горах Близниця, Говерла, Петрос, Піп Іван Мармароський.

Ломикамінь карпатський *(Saxifraga carpatica Rchb.)*. Багаторічна рослина заввишки до 20 см. Прикореневі й нижні стеблові листки серцевидні або нирковидні, набагато коротші за черешок, з гостроватими лопатями. Суцвіття одно-триквіткове. Цвіте у липні — серпні. Квітки білі. Росте на вогких скелях в альпійському та субальпійському поясах на горах Петрос та Піп Іван Чорногорський.

Ломикамінь моховидний (*Saxifraga bryoides* L.). І він належить до рослин багаторічних. Ростом не вийшов: від 1,5 до 5 см заввишки. При такому рості і листочки відповідно дрібненькі, але шорсткі, загнуті догори, з гострою щетинкою на кінцях. Пелюстки віночка жовтувато-білі, а при основі жовті та ще й з червонуватими цяточками. Ломикамінь моховидний — рослина альпійського поясу, в Карпатах зустрічається на скелях Петроса та Попа Івана Чорногорського.

Ломикамінь переломниковий *(Saxifraga androsacea)*. Знов таки з багаторічних рослин, стебло заввишки до 12 см, листки при основі лопатковидні або ланцетні, цілокраї або з трьома чи п'ятьма зубцями вгорі, волосисті. Цвіте цей вид у травні — серпні білими квітками. В Карпатах він уподобав вогкі скелі та кам'яні розсипи в альпійському поясі (на Близниці).

Ломикамінь півзонтиковий *(Saxifraga cymosa Wald et Kit.)*. Як і попередні види, багаторічник. Стебло до 20 см заввишки, листки при основі глибоконадрізані, з трьома-сімома зубцями. Цвіте у липні — серпні білим цвітом. Росте в альпійському поясі на скелях гори Кобила (Рахівський район Закарпатської області).

Карпатським ломикамепевим випала велика й важка доля: сіяти життя там, де світ найсуворіший, сіяти ніжність там, де без цього природа стала б байдужою. Вміють долати камінь своєю ніжністю, та чи зуміють вони подолати нашу байдужість, якщо ми не подолаємо її самі.

Живуть високо в Карпатах маленькі гірські богатирі — ломикамені, вигойдують щоліта найніжніші, найсвітліші квітки — вигойдують для майбутнього. І ми повинні порозумітися з ними, адже самі назвали їх так людяно, так любляче й довірливо.

ПО СЛІДУ КОТЯЧИХ ЛАПОК

Досить один раз глянути на цю рослину — пухнасту й м'яку, що й справді нагадує котячу лапку,— аби збагнути, що кращої назви не придумати. Рід котячих лапок налічує понад 100 видів, що поширені в Європі, Азії, Австралії, Північній та Південній Америці.

На Україні відомі тільки два види. І якщо один із них — котячі лапки дводомні — справді досить поширений, цього аж ніяк не скажеш про котячі лапки карпатські, які зростають на вологих кам'янистих схилах.

Котячі лапки дводомні — рослина лікарська, виявляє кровоспинну та жовчогінну дію. Що ж до котячих лапок карпатських — про практичне їх використання говорити не доводиться вже в силу того, що вони надто рідкісні. В Українських Карпатах ростуть на горах Піп Іван Чорногорський та Близниця.

Котячі лапки карпатські (кошачьи лапки карпатские) — *Antennaria carpatica (Wahlenb.) R. Br.*

Родина: складноцвіті — *Asteraceae*

Рослина багаторічна із повзучим галузистим кореневищем і висхідним, прямостоячим, розгалуженим у суцвітті стеблом заввишки до 19 см. Листки вузьколанцетні, цілісні, загострені, опушені, як і саме стебло. Суцвіття головчасто-щитковидне.

Зацвітають у червні — серпні. Квітки жовтувато-білі.

Котячих лапок карпатських настільки мало в природі, що доводиться говорити про їх індивідуальну охорону.

НЕ АРНІКА І НЕ ЛІКУВАЛЬНА

Мова піде про сугайник Клузія, який часто приймають за арніку гірську і збирають на лікарські потреби.

На території України ця рослина зустрічається тільки на кам'янистих схилах гори Піп Іван Чорногорський у субальпійському поясі Карпат.

Сугайник Клузія здавна обманював уяву людей. За переказами, він рятує від запаморочення: рослину охоче поїдають гірські цапки, які не бояться крутосхилів. Серед сугайників справді є лікарські види. Але сугайник Клузія до них не належить. Так, у лісовому поясі Карпат зрідка трапляється сугайник отруйний, що застосовується в народній медицині проти епілепсії.

Сугайник Клузія (дороникум Клузия) — *Doronicum Clusii (All.) Tausch.*

Родина: складноцвіті — *Asteraceae*

Сугайник Клузія обжив тільки високогір'я. Рослина багаторічна, з горизонтальним товстим кореневищем, прямостоячим ребристим стеблом заввишки до 20 см. Стеблові листки з короткими, рідше видовженими черешками, густоволосисті, цілокраї або пилчасто-зуб-

часті. Прикореневі листки яйцевидні або довгасто-еліптичні. Цвіте у червні — вересні. Під час цвітіння чітко виділяється серед низького різнотрав'я гір кошиками золотисто-жовтого кольору.

Сугайник Клузія поки що до Червоної книги не занесений, хоч потребує він цього не менше, ніж сугайник довголистий, або угорський (*Doronicum hungaricum Rchb.*), що зрідка зустрічається на Закарпатті, на виноградівській Чорній горі. Сугайник угорський зникає внаслідок господарського освоєння земель.

Сугайник карпатський (*Doronicum carpaticum (Griseb. et Schenk.) Nym.*) також облюбував високогір'я. Зустрічається на вологих скелясто-кам'янистих місцях Говерли, Петроса, Близниці в субальпійському поясі. В карпатських лісах, по чагарниках, на узліссях, по берегах струмків, нерідко можна побачити сугайник австрійський (*Doronicum austriacum Jacq.*). Коли зважити, що на Україні налічується всього-на-всього шість видів сугайника, то зрозуміло, що головні багатства цих рослин зосереджені в Карпатах.

Це не знімає з нас відповідальності за кожен вид зокрема, як незамінний і неповторний у природі, і насамперед — за сугайник Клузія.

ШОВКОВА КОСИЦЯ

«Едельвейсом цвіте Закарпаття моє»,— співає наш земляк Іван Попович, і йому серцем озиваються люди не тільки в Карпатах. Є пісні й про шовкову косицю. Є — і народжуватимуться нові. Бо мова йде про квітку, овіяну легендами, поріднену з людською молодістю, мужньою і світлою, про квітку, поріднену з любов'ю.

Хто бував у Карпатах, не міг не чути про шовкову косицю — вона ж білотка і едельвейс. Принести з мандрів по горах цю срібну квітку високогір'я — означало якийсь мандрівницький престиж. Щоправда, побачити едельвейс, що зростає на урвищах та й то дуже рідко, щастило далеко не кожному. Особливо жадібних до сувенірів туристів виручали спритні ділки. За пристойну, вірніше непристойну ціну вони збували диво природи гостям і далі вирушали на свій нелегкий і так само неблагородний промисел до мовчазних гір.

Зростає білотка альпійська на території нашої країни тільки на вапнякових скелях Карпат на висоті 1700—1800 м на деяких вершинах Петроса.

Хочеться тут сказати про одну загадку природи. Ботаніки Інституту біологічних проблем Півночі нещодавно виявили на скелях хребта Черського та Охотського узбережжя і в горах західної Чукотки едельвейси, про існування яких у тамтешніх місцях ніхто й не підозрював. Нам невідомо, який саме вид віднайдено. Адже, крім едельвейса альпійського, в нашій країні зустрічається ще близький до нього едельвейс сибірський, а також едельвейс блідо-жовтий, едельвейс Федченка, едельвейс курільський. Та все ж цікаво, що географія білотки виявилася ширшою, як гадалося.

Батьківщиною едельвейсів — на земній кулі близько двох десятків видів і різновидностей — прийнято вважати гори Центральної Азії. У горах Центральної Європи, куди проник один із його видів, значного поширення рослина не набула і скрізь підлягає державній охороні. Росте едельвейс альпійський у приальпійських районах Австрії, Швейцарії, Франції, Італії, Югославії, Польщі, Чехословаччини, і всюди цінується як своєрідний національний символ, що прикрашає чи то нашивки прикордонних залізничників і чиновників, чи то народний одяг. Як і в інших країнах, підлягає охороні і в нас, занесений до «Червоної книги СРСР» та «Червоної книги Української РСР».

Поруч з українською назвою білотка, що, безсумнівно, зв'язана зі словом «білий», в літературі прижилася також тірольська назва едельвейс, що в дослівному перекладі означає благородну білість. Карпатські горяни любовно назвали її шовковою косицею, тобто шовковою квіткою. Поетичні назви має ця рослина і в інших народів: у французів — альпійська зірка, в італійців — срібна квітка. Що ж до наукової назви роду *Leontopodium*, то вона походить від грецьких слів *leon* — лев і *tapous* — лапа, тобто — лев'яча лапа. Звучить це, звичайно, грізніше, як котячі лапки, але квітка едельвейса надзвичайно ніжна і на вигляд, і на дотик. Залишається тільки подивуватися, що ніжність часто проростає в найсуворіших умовах, як то буває і в людей.

В усякому разі в багатьох народів білотка стала символом чоловічої мужності. Раніше в Карпатах побутував звичай, що хлопець, котрий зірве на неприступних скелях шовкову косицю і подарує нареченій, може на ній одружитися. Коли ж станеться навпаки, що квітку подарує дівчина хлопцеві, то цим вона засвідчує свою зневагу до його залицянь.

На Рахівщині (Закарпаття) колись вірили, що шовкову косицю садять, а потім ревниво охороняють «красні дівки». Повір'я це неважко пояснити: пошуки шовкової косиці не раз закінчувалися для легінів трагічно: вони зривалися зі скель. Таємничість підсилювала віру в те, що тільки на окремих скелях вершин зростає ця квітка. Звідки було знати тодішнім горянам, що рослині потрібні для життя вапнякові скелі?

Та ні повір'я, ні трагічні випадки не зарадили білотці: її знищували в усі часи і в усіх усюдах. Не стали винятком і Карпати, особливо з розвитком масового туризму, коли найнедосяжніші скелі стали досяжними.

Білотка альпійська, шовкова косиця, едельвейс (эдельвейс альпийский) —

Leontopodium alpinum Cass.

Родина: складноцвіті — *Asteraceae*

Білотка альпійська — багаторічна трав'яниста рослина, білоповстисто-шерстиста, з висхідними стеблами до 20 см заввишки. Нижні листки довгасто-ланцетні, зібрані у прикореневу розетку, стеблові — висхідні, сидячі, почергові. Цвіте у липні — серпні. Ко-

шики дрібні, зібрані по 5—10 на верхівках стебел у щільні головки, оточені кількома рядами довгасто-ланцетних приквіткових листочків. Розкриваючись, вони утворюють зірку.

Досить побачити бодай один раз білотку, і вже не сплутаєш її з жодною рослиною. Густе опушення захищає її від холоду і спеки, від надмірної втрати вологи. Вся вона ніби вирізана зі сріблястого оксамиту.

У багатьох країнах — у Польщі, Чехословаччині, Швейцарії — едельвейс культивують на високогірних плантаціях. У ЧССР у спеціалізованому квітникарському господарстві, організованому у Високих Татрах, вирощують близько 200 тисяч білоток на рік і навіть розсаджують їх у квіткові горщики.

Є певний досвід культивування едельвейса і в нашій країні, зокрема на Прикарпатті. Розробивши його агротехніку, аматор-квітникар Ю. Ю. Боберський створив у Підліснівському лісництві розсадник і плантацію, звідки високогірні квіти надходять на туристські бази.

Успішно вирощують у культурі шовкову косицю і в нашій області, зокрема Ужгородський та Мукачівський зеленгоспи. З них виготовляють екзотичні сувеніри.

Вчені вважають, що білотку альпійську можна з успіхом вирощувати скрізь на Україні, якщо створити для неї відповідні умови: кам'янисті гірки, багаті на карбонат кальцію грунтосуміші. Приміром, прекрасно розвивається і цвіте ця високогірна рослина на ділянці рідкісних і реліктових рослин Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР. Слід знати, що кожні два-три роки білотка потребує насіннєвого поновлення, інакше втрачає свої декоративні властивості.

Отже, той, хто по-справжньому любить природу, може милуватися сріблястою зіркою високогір'я, не завдаючи їй шкоди. Звісно, не без труда. Та без труда і ціни краси не пізнати.

Тепліше не в горах, де ближче до сонця,
А в долах, де ближче планети ядро.
Та квіти — людської душі охоронці —
Скоряють вершини і сіють добро.
Земля починає туманом сивіти,
Втомившись, летіти над прірвою літ,
Та з серця у неї вистрілюють квіти,
Розколюють камінь, розколюють лід.
...Підкралась байдужість до мене в роками,
І холод космічний війнув із небес.
Та сіються квіти, сильніші за камінь,
Малі охоронці великих чудес.

АЛЬПІЙСЬКА ЗІРКА

Як ми вже згадували, альпійською зіркою французи називають білотку альпійську. В науці такої поетичної назви удостоїлася айстра альпійська *(Aster alpinus)*. Давньогрецьке *aster* — не що інше як зірка. А назвали так рослину завдяки зірчастій формі її квіткових кошиків.

Айстра альпійська теж із родини складноцвітих, теж освоїла високогір'я і могла б посісти місце в попередньому розділі, поряд із котячими лапками карпатськими, сугайником Клузія, білоткою альпійською, та все ж одна її особливість дала нам підставу перенести її в інший розділ. Справа в тому, що айстра альпійська належить до аркто-альпійських видів, які характерні не тільки для високогір'я, а й для тайги, арктичної тундри. Можна б написати окрему книгу, як поріднилися рослинністю далека Арктика і наше високогір'я. Ось як про це сказано в краєзнавчих нарисах Ю. О. Єрмоленка та С. М. Стойка:

«Милуючись зеленою панорамою карпатського високогір'я, яка відкривається з вершин Говерли, Петроса або Попа Івана Чорногорського, не віриш, що колись і воно було сковане вічними льодами, холодне дихання яких істотно впливало на розвиток живої природи і людини не тільки в Карпатах, але й на віддалених суміжних територіях... Під час найбільшого зледеніння віддаль між північним і гірсько-карпатським льодовиками була незначною» [1].

Айстра альпійська (астра альпийская) —
Aster alpinus L.
Родина: складноцвіті — *Asteraceae*
Зростає на сухих вапнякових скелях в субальпійській та альпійській зонах Карпат на висоті 1400—1800 м. Зацвітаючи у липні —

[1] *Ермоленко Ю. А., Стойко С. М.* Карпаты глазами любознательных. Краеведческие очерки.— Львів : Каменяр, 1980, с. 39.

серпні, вона встигає однак «виносити» свій плід. До речі, на горі Монблан у Альпах вона піднімається на висоту 3185 м над рівнем моря. І не через суворі гірські умови дедалі їй стає важче вижити, а через нашу безпечність й недалекоглядність.

Це багаторічна, трав'яниста рослина до 20 см заввишки. У культурі досягає 50 см, отже, у високогір'ї «в порядку використання індивідуальних можливостей» економить сили на своєму рості. Рослина зелена, розсіяно-опушена. Стебло одиничне, листки продовгуваті, цільнокраї, чергові, з трьома основними жилками. Кошик один, дуже рідко два, 3,5—5 см у діаметрі, зовнішні квітки неплідні, синьо-фіолетові, серединні — плідні, оранжево-жовті. Під час цвітіння на тлі низькорослої альпійської рослинності айстра альпійська здалеку виділяється яскравою красою.

Відома ця рослина на Уралі, Південному Кавказі, Алтаї, в горах Середньої і Південної Європи, де обжила, як і в нас у Карпатах, південні схили з вапняковими грунтами.

На Україні, крім Карпат, ніде більше не зустрічається. Належить до рідкісних рослин. Росте, як правило, невеличкими групами буквально в кількох осередках на сухих вапнякових скелях Драгобрата, Близниці, Герешаски, Туркула та Ненєски.

Багато видів айстри вже давно увійшли в наш побут. Айстра альпійська відома в культурі з XVI століття. В умовах Ленінграда культивується навіть у формі чагарника.

Однак це не знімає з нас обов'язку, щоб «альпійська зірка» не зникала і в карпатському високогір'ї.

МАЛЕНЬКИЙ, ТА СМІЛИВЕНЬКИЙ

Йдеться про первоцвіт дрібний — високогірний середньоєвропейський вид з роду *Primula*. Наукова назва походить від слова *prima*, що означає перший. Пояснюється це тим, що більшість видів первоцвіту зацвітають ранньою весною, першими. На земній кулі відомо близько 600 видів первоцвіту, в нашій країні — близько 70, на території України — лише 9. Окремі з них зустрічаються тільки в Карпатах. Звичайно зростає в лісах, на узліссях, по чагарниках первоцвіт високий (дуже рідко в Західному Лісостепу), на полонинах Закарпатської та Івано-Франківської областей — первоцвіт Галлера, в субальпійській смузі на гірських кам'янистих схилах і луках (Рахівський район Закарпатської області) — первоцвіт полонинський і зрідка — первоцвіт борошнистий. В передгір'ї і гірській лісовій смузі подекуди зустрічається ще первоцвіт звичайний або безстеблий — південноєвропейський вид, цінний для науки.

Первоцвіт дрібний (первоцвет мелкий, маленький) — *Primula minima L.*

Родина: первоцвітні — *Primulaceae*

Первоцвіт дрібний, що став надбанням «Червоної книги Української РСР» та «Червоної книги СРСР», має в Українських

Карпатах східну межу свого ареалу. Як і більшість первоцвітів, це рослина багаторічна, трав'яниста, 3—7 см заввишки, з розеткою прикореневих листків та безлистим квітконосним стеблом. Листки клиновидні, на верхівці зубчасті, цупкі на дотик. Цікаво, що на зиму вони залишаються зеленими.

Цвіте у червні — липні. На стеблі — одна, рідше дві квітки, трубчасто-лійковидний віночок яких рожево-фіолетовий або рожевий. Тримається висоти 1850—1950 м над рівнем моря. Уподобав собі кислі з гранітною основою грунти і порівняно теплі південно-східні схили. Росте на виступах та в тріщинах скель, на кам'янистих сипищах, на горі Піп Іван Мармароський, на вершинах Балцатула та Попа Івана Чорногорського.

У загальній системі роду первоцвіт дрібний дещо ізольований, не має безпосередньо близьких родичів. А це означає, що цей вид первоцвіту має для нас не тільки природно-естетичну, а й наукову цінність.

Первоцвіт дрібний добре піддається культивуванню. В багатьох країнах Європи використовується для оформлення альпінаріїв, у ботанічних садах. А в природних умовах відтворюватися рослині стає все важче.

Первоцвіт дрібний, хоч і малий ростом, а сміливо обжив карпатські верхи, вступивши в єдиноборство із суворістю гір. І ще довго радуватиме гори своїм цвітом, якщо йому не завадимо ми, люди.

НЕ ПОЩАСТИЛО З ІМЕНЕМ

Шолудивник... Важко подобатися з таким іменем? Але хто приходить у гори, не питає у рослин імені та роду. Надається перевага зоровому враженню. Тож і зривають шолудивник кільчастий на букети, зачаровуючись його фіолетово-пурпуровим цвітом. У Рахівському районі на Закарпатті місцеве населення збирало шолудивник кільчастий як лікарську рослину, наділену тонізуючими властивостями, хоч такими вона не володіє.

Проте чому наділили рослину такою неприємною назвою — шолудивник? Пояснення цьому є: декотрі види шолудивника використовувались у народній ветеринарії як засіб проти паразитів. Хоч шолудивник і сам належить до напівпаразитів.

На земній кулі відомо близько 400 видів шолудивника, з них більше сотні — в нашій країні. На території України зростає всього-на-всього 10 видів.

В Українських Карпатах на болотах і вологих луках зустрічається шолудивник лісовий, на скелях і луках — зникаючий нині шолудивник Гакетта, на скелях і осипах в альпійському та субальпійському поясах Чорногори — шолудивник Едера. Тільки в альпійському поясі Карпат на гірських луках та скелях дуже рідко трапляється шолудивник кільчастий — цінний арктo-альпійський вид, що потрапив у наші гори в польодовиковий період із тундри.

Шолудивник кільчастий (мытник мутовчатый) — *Pedicularis verticillata L.*

Родина: ранникові — *Scrophulariaceae*

Це трав'яниста багаторічна рослина з родини ранникових. Стебел кілька, рідше одно, вони прямі, нерозгалужені, заввишки 10—30 см, по ребрах вкриті негустими тонкими відлеглими волосками. Стеблові листки кільчасті, по 4 у кільці, майже сидячі або короткочерешкові. Прикореневі — на довгих черешках, ланцетовидні, пірчасто-розсічені. Цвіте у червні — липні.

Географія шолудивника кільчастого досить широка: це й гори Європи, і Центральна Азія, і західна частина Північної Америки, і Арктика. В умовах Українських Карпат цей вид зустрічається у Східних Бескидах (гора Пікуй), в Чивчинських горах (Балтагур, Гнетеса), на Чорногорі, в Мармароських Альпах.

ЗОЛОТИЙ КОРІНЬ

Так уже повелося, що цінність усього сущого люди звикли вимірювати золотом. У попередньому розділі йшлося про золотий сон. За словниками — це приємне сновидіння, яке дає відчуття щастя, насолоди. В людини доброї, з лагідним характером — золоте серце. В здібної, обдарованої особистості — золота голова. Є ще золота осінь, коли гаї та діброви набувають яскраво-жовтого забарвлення. У кмітливого майстра — золоті руки. Розумне, доречно сказане слово — золоте. Щаслива пора — золота пора. Люба дитина — золота дитина. Джерело багатства і прибутків — золоте дно. Великі, несподівані прибутки — золотий дощ. Одружуючись, хлопець обіцяє дівчині золоті гори. І якщо він і вона проживуть щасливо 50 років — святкуватимуть золоте весілля. Кожен із нас хоче вписати в життя золоту сторінку, та багато хто з роками вдовольняється золотою серединкою. І казкові та міфічні персонажі щастя міряли здебільшого золотом. То знаходили яблуню, яка родить золоті яблука. То виловлювали золоту рибку. То мандрували по золоте руно...

Хитрі люди побачили і в мовчанні золото. Але ж і доречно, вчасно мовлене слово — золоте. А втім, хай не буде золотим, але вчасним наше слово про золотий корінь — родіолу рожеву, багаторічну трав'янисту рослину з родини товстолистих.

У родіоли рожевої якраз корінь, хоч він і захований під землю, найбільше заінтересував людину. Наземна частина рослини непоказна: прямі нерозгалужені стебла заввишки 10—17 см, на них, мов щетинки на йоржі, густо сидять ланцетовидні м'ясисті листки. На верхівках стебел у червні — серпні розпускаються жовті квітки, зібрані в щитовидне суцвіття.

Підземна ж частина рослини — це кожушне бульбовидне кореневище з нечисленними коренями, вага яких проте досягає 400—900 г. Спитаєте, а чому ж корінь золотий? Можливо, тому, що його сірувато-бежеві кореневища мають своєрідний металевий відтінок, який за достатньої фантазії можна порівняти з блиском благородного

металу. Якщо обережно зняти верхній шар — кірку, то під ним побачимо шар яскраво-лимонного кольору.

І все ж літературна назва «родіола рожева» — всього-на-всього невдало скалькована з російської назви. Річ у тім, що кореневище родіоли при механічному пошкодженні виділяє аромат, схожий на трояндовий, по-російськи — «розовий». Так що логічно родіола повинна називатись аж ніяк не рожевою, а трояндовою.

Російська назва запозичена із грецької — зі зменшувальної форми слова *rhodon*, що означає троянда.

Врешті-решт справа не в назві, а в самій рослині.

Родіола рожева (називаймо вже її так) ще не стала рідкістю: цілі куртини цієї рослини можемо надибати в субальпійському та альпійському поясах Карпат, зокрема, на хребтах Свидовець, Чорногора, в Мармароських Альпах. Хоч і рідко, ця рослина зустрічається на високогірних кам'янищах, на виступах задернованих скель, на альпійських луках і серед субальпійського криволісся. Соковиті стебла і листки родіоли рожевої залюбки поїдають травоїдні тварини. До слова, у багатьох країнах Західної Європи, де росте родіола рожева, молоді її стебла та листки використовуються як салатна зелень.

І все ж не це загрожує рослині, а погоня за її коренем. А от стародавні народи Європи про цілющу силу, сховану в золотому корені, видно, не здогадувалися: його використовували для дублення шкіри, фарбування тканини.

Може, для самої рослини й добре, що про її лікувальні можливості Європа здогадалася пізно. Адже тут цей аркто-альпійський вид має розірваний ареал. Більше його в Азії: це й гори Сибіру, і Малої Азії, і Забайкалля, і Далекого Сходу, і Китаю, і Монголії. Та масово родіола рожева росте тільки на північно-східному Алтаї на висоті 1500—2500 м над рівнем моря. Але тільки в 1961 році експедиція під керівництвом Г. В. Крилова дала знати науці про наявність золотого кореня в Гірському Алтаї, охарактеризувавши цю рослину як перспективну з погляду медицини.

Шукати в золотому корені панацею від усіх хвороб, як і в кожній іншій рослині, даремно. Між тим, за короткий час родіола рожева набула такої популярності між шукачами здоров'я, що знавці й любителі природи стурбувалися: чи не чекає цю рослину та ж доля, що спіткала жень-шень, чи не стане й вона ботанічною рідкістю?

В нашій країні зростає близько двох десятків видів родіоли, а на Україні — тільки один: родіола рожева.

Родіола рожева (родиола розовая) —
Rhodiola rosea L.
Родина: товстянкові — *Crassulaceae*

Слід рішуче відмовитися від безсистемних заготівель кореневищ рослини на лікарські потреби: недаремно ж родіола рожева стала прикрим набутком «Червоної книги Української РСР» і «Червоної книги СРСР».

А кому доконче хочеться заволодіти золотим коренем, маємо

нагоду сказати, що родіолу рожеву не складно вирощувати на присадибних ділянках у відкритому грунті. Добре вона почувається при достатній кількості вологи на штучних кам'янистих гірках. Розмножувати її можна насінням і поділом кореневища. Декоративністю ця рослина не відзначається, проте в пору цвітіння, коли на багатоквітковому стеблі загоряються жовті вогники, і пізніше, коли листя міняє свою барву із зеленої на жовту, червону, пурпурову, вона принадна. Врешті, це один із способів наблизити до себе високогірну карпатську природу. Аби тільки її бездумно не знищувати.

З ВІРОЮ В СВОЮ НІМФУ

Так би повинна жити дріада восьмипелюсткова, успадкувавши свою родову назву від міфічних дріад, яким фантазія древніх греків довірила покровительство над деревами. В свою чергу дріади перейняли собі найменння від могутнього дерева дуб — саме цим словом перекладається грецьке *drios*. Та й дріада восьмипелюсткова своєю назвою, мабуть, повинна більше завдячувати дубові, ніж німфам, бо названа так завдяки своїм листкам, що формою нагадують дубові. Це вічнозелений кущик зі сланким стеблом до 10 см завдовжки. Листки — довгасто-яйцевидні, рубчасті, зверху голі, зісподу вкриті сірими волосками. Квіткові стрілки прямостоячі, одноквіткові. Віночок білий, з вісьмома пелюстками — звідси й видова назва. Цвіте в липні, утворює пухнасте суплідця з маленьких горішків, оснащених довгим пером, так би мовити, літальним апаратом.

Дріада восьмипелюсткова (дриада восьмилепестковая) — *Dryas octopetala L.*

Родина: розоцвіті — *Rosaceae*

На земній кулі дріада восьмипелюсткова обжила досить обширні території: гори Європи — від півночі Іспанії та Центральної Італії до Північної Європи, гори Сибіру, Північної Азії, Північної Америки. Однак це не означає, що її на землі багато, бо росте вона тільки в альпійському та субальпійському поясах на вапнякових скелях та дернисто-кам'янистих схилах.

З 18 відомих на земній кулі видів дріади в нашій країні зустрічається 10, а на Україні — лише один-єдиний вид — дріада восьмипелюсткова, та й то тільки на карпатських горах Близниця на висоті 1880 м та Піп Іван Чорногорський. Найближчий осередок цієї рослини — на території Румунії в Роднянських горах.

Дріада восьмипелюсткова — релікт льодовикового періоду. Колись ця рослина була дуже поширена. І коли вже вона дожила в Карпатах до наших днів, ми повинні зберегти невеличкі її угруповання, що залишилися в природному стані.

Як рослина високої декоративності дріада восьмипелюсткова — одна з улюблених квіток, що випробовуються в альпінаріях ботанічних садів. Думається, цю роботу треба вести ширше й активніше.

Колись дріада жила з вірою в свою німфу. Нині покладатися на німф пізно. І вона покладається на нас, людей.

І НАРЕШТІ — НАСКЕЛЬНИЦЯ

Нарешті, бо ця рослина буде завершальною сторінкою нашої книги, хоч ми й знаємо, що далеко не вичерпали всієї багатоманітності тих зелених перлин Карпат, яким не можна скласти ціни. Та ми й не ставили собі такої мети. Головне, чого прагнули — пробудити живий інтерес до живого зеленого світу.

Та перш ніж завершити книгу, киньмо ще раз погляд на карпатське високогір'я, де творять життя, не вишукуючи затишної, тепленької місцини, рослини трудної долі, до яких належить також наскельниця лежача. Це теж аркто-альпійський вид, до того ж єдиний вид цілого роду, поширений у холодних районах та в альпійському поясі північної півкулі: у Центральній Європі, Північній Європі, Північній Азії, Північній Америці. Широко розповсюджений і в нашій країні — по всій арктичній рослинній зоні, в горах Сибіру і Далекого Сходу. І все-таки дуже рідкісний на Україні: зустрічається подекуди тільки в Карпатах.

Наскельниця лежача (лаузелеурия стелющаяся) — *Loiseleuria procumbens Desv.*

Родина: вересові — *Ericaceae*

Як і дріада восьмипелюсткова, наскельниця лежача — вічнозелений сланкий кущик. Стебла завдовжки до 45 см, густо облиствлені. Листки на коротких черешках, супротивні, вузькоеліптичні, цілокраї. Квітки по 2—5 зібрані на кінцях гілок у зонтиковидні китиці. Віночок рожевий, іноді білий. Цвіте в червні — липні. В Українських Карпатах окремі сланкі кущі або невеликі зарості цього виду зустрічаються на висоті 1700—2000 м над рівнем моря на вершинах Чорногори: Бребенескулі, Говерлі, Петросі, Попу Івані, Томнатеку, Дземброні. Яким умовам життя наскельниця віддає перевагу, говорить її назва: скелястим сонячним схилам з гумусними кислими грунтами.

Певної шкоди завдають рослині туристи. Але найістотніше, що сьогодні треба зробити для збереження в Карпатах наскельниці лежачої,— заборонити спалювання біловусників на полонинах у тих місцях, де цей вид зберігся.

Є в Карпатах ще й інші представники аркто-альпійської групи. І хоч не зараховані вони до рідкісних чи зникаючих, їх доля залежить від того, чи буде наш розум мудрим, а серце добрим.

Круті карпатські стежини виводять нас вгору на висоту більшу двокілометрової, знайомлячи з різними рослинними угрупованнями, починаючи від теплолюбних дібров і кінчаючи представниками суворої гірської тундри. Для такого знайомства в умовах рівнин потрібно було б пройти з півдня на північ кілька тисяч кілометрів. Карпати — незмірна зелена дорога, над якою сплелися гілками і цвітом найдавніша давнина із сучасністю, а через неї — з майбутнім.

З ДУМОЮ ПРО ЗАВТРА

Гей, Карпатські гори —
Як вулкан краси.
Тут шуміло море,
Де шумлять ліси.
Зелен-море плине,
Хвилі гір вовуть.
По живі перлини
Вирушаю в путь.
І в красу порину,
І востанусь там,
І своєму сину
Світ цей передам.

З думою про завтра — значить, і з поглядом у минуле. А коли так, доведеться ще раз нагадати одну істину, що протягом тисячоліть діяльність людини негативно впливала на рівновагу в природі, і дедалі прикріше. Тепер же, в умовах небувалого технічного прогресу, став небувалим і вплив людини на природне середовище, яке все-таки залишається біологічною основою нашого життя. Рослини, як найменш захищена частка цього середовища, потребують нашого чуйного ставлення особливо, а багато видів — надійної охорони.

Для нинішнього читача зайвим було б поширюватися про те, що рідкісні рослини, насамперед ендеміки і релікти, та й не тільки рідкісні, і в практичному житті людини, і для науки набувають усе більшої цінності. На їхню появу потрібні були мільйони років еволюційного процесу, а між тим уже зникли деякі види рослин (так само й тварин), які вже відновити ми неспроможні. Тож коли зникає з лиця землі рослина (чи тварина) — зникає не просто вид, а ціла ланка еволюційного процесу, з якою втрачаємо ще одну можливість проникнення в таємниці і загадки життя, обходимо стороною величезні, ще не розкриті людиною властивості рослин, які завтра могли б відкритися нам у несподіваному світлі.

Зникнення рослинних видів може статися внаслідок вікової чи глобальної зміни природних факторів: кліматичних, геологічних або й інших. Цей процес важко спостерігати — він надто повільний. В останнє сторіччя, особливо у наш час, головним фактором, що впливає на біосферу і живий світ природи, є господарська діяльність людини. Цей фактор може бути прямим, коли знищуються види корисні, а також цінні декоративні види, що приваблюють своїм зовнішнім виглядом. До перших можемо зарахувати, зокрема, лікарські рослини. В умовах Українських Карпат це тирлич жовтий, тирлич крапчастий, арніка гірська і чимало інших, про які була чи й не була мова вище. А «безкорисливо», тобто з декоративних захоплень, часто винищуються едельвейс альпійський, тирлич вирізаний, лілія цибулинконосна.

Але чи не частіше, ніж прямо, господарська діяльність позначається на рослинному світі опосередковано: зі зміною зовнішнього середовища, в якому зростає той чи інший вид. Причини такої зміни бувають різні: меліорація, зневоднення, забруднення повітряного і водного басейну, вирубування лісу. Перелік можна б продовжити.

На нас лягла велика моральна відповідальність: зберегти всі живі організми, не покладаючись на буденне розуміння їхньої корисності або шкідливості. В нашій країні, в кожній республіці зокрема, прийняті продумані закони, в яких звернуто пильну увагу на охорону рідкісних рослин. Охороняти природу, як уже наголошувалося, зобов'язує нас і Основний Закон — Конституція СРСР, на це ж націлюють рішення XXVI з'їзду КПРС, інші важливі державні і партійні документи.

Ботаніки Ужгородського державного університету також не стоять осторонь природоохоронних завдань. Вони підготували науково виважений опис рідкісних і зникаючих видів рослин Карпатського регіону, що частково увійшли до «Червоної книги Української РСР» і «Червоної книги СРСР». Робота триває, як тривають щоденні зміни у нашій природі, і вид, що вчора нікого не турбував, може стурбувати нині. Краще, звісно, коли стається навпаки.

До речі, у другому виданні «Червоної книги СРСР» з'явилися «зелені сторінки»: на них — ті види рослин і тварин, що їх відновлено, вилучено з розряду рідкісних. Обнадійлива новина.

В Українських Карпатах налічується близько 2300 видів тільки судинних рослин і понад 400 з них потребують абсолютної охорони. Співробітники кафедри ботаніки Ужгородського університету уже близько 20 літ вивчають ареал рідкісних та зникаючих видів, розробляють все нові й нові заходи щодо їх охорони та природного розмноження. Кожна така рослина заноситься до спеціального паспорта, в якому подається карта поширення виду.

У цій книзі ми найперше зважили на ті види, що потребують термінової допомоги. І якщо вона знайде щирих захисників серед численних друзів природи, яких у нашій країні стає дедалі більше, якщо вона знадобиться комусь із них у спілкуванні з природою, якщо спонукає когось з думою про завтра відповідальніше вникнути в красу нашої Вітчизни,— будемо вважати, що одна з подорожей по зелені перлини Карпат збулася щасливо. Ще будуть нові. З дітьми нашими. Внуками.

ЗМІСТ

Скільки коштує перлина? 5

Гості зі степу 10

Ковила — «примхлива кінозірка» 10
Ковила найкрасивіша 11

Всі кольори веселки 12
Півники угорські 13

Палаюча квітка 14
Горицвіт літній 14

По водоймах, луках і полях 15

Не покидаючи колиски 15
Сальвінія плаваюча 16

Марсилея чотирилиста 16
Латаття біле 16

Образки болотні 18
Косарики черепитчасті 19

Долина холодного цвіту 19
Нарцис вузьколистий 20

Ніжний цвіт осені 21
Пізньоцвіт осінній 21

Орхідеї 23
Билинець комариний, довгорогий 23
Зозулинець плямистий 24
Зозулинець пурпуровий 24
Зозулинець салеповий 24
Зозулинець серценосний 24
Зозулинець шоломоносний 25
Зозулині сльози серцелисті 25
Зозулині сльози яйцевидні 25
Любка дволиста 26

Перлини лісу 27

Лісові родичі нарциса 27
Підсніжник звичайний 28
Білоцвіт весняний 28
Білоцвіт літній 29

Не даруймо крокусів... 29
Крокус (шафран) Гейфелів 30
Шафран банатський. 30

Щедра весна рястом 31
Ряст порожнистий 32

Еритроній 32
Еритроній собачий зуб 33

Земний рябчик і родичка Марса 34
Рябчик великий 34
Лілія лісова 34

Отруйниця і лікар 35
Белладонна лікарська 36
Скополія карніолійська 37

Земний серпик місяця 37
Лунарія оживаюча 37

Лічені екземпляри! 38
Арум плямистий 38

Звичайна чи благородна? 39
Печіночниця звичайна 39

Захисник просить захисту 39
Відкасник безстеблий 39
Відкасник татарниколистий 40

Папороть-багатоніжка 41
Блехнум колосистий 41

Лісова фісташка 41
Клокичка перистa 42

Живий пам'ятник ученому 42
Лінnея північна 42

Не всякий бузок для букета 43
Бузок угорський 43

З родини кипарисових 44
Яловець козачий 44

Вічнозелена — та чи вічна? 45
Сосна кедрова європейська 46

Тільки в Карпатах! 47
Модрина польська 47

Довгожитель у небезпеці 48
Тис ягідний 49

Відкриті скарби полонин 51

Що нам відкриває ключ-трава? 51
Гронянка півмісяцева, ключ-трава 51

І баранець, і вовча лапа... 52
Плаун баранець 52

За баранцем — баранчик... 53
Арніка гірська 54

Чи оберігати валеріану? 54
Валеріана трикрила, трилиста 55

З роду кентаврів 55
Волошка східнокарпатська 56

Деревій 56
Деревій язиколистий 56

З Церберової піни 57
Аконіт Гостів 58

Гвоздика, але не домашня... 59
Гвоздика скупчена 59

Голуба замрія дзвоників 59
Дзвоники карпатські 60

«Трояндове дерево» 60
Рододендрон східнокарпатський 61

Тирличі 61
Тирлич жовтий 62
Тирлич крапчастий 63
Тирлич вирізаний 63
Тирлич роздільний 64
Тирлич весняний 64

Рослини-альпіністи 65
Донька весняних вітрів 65
Анемона нарцисоцвіта 65

Білий сон Карпат 66
Сон білий 67

Квітка-богатир 67
Ломикамінь жовто-зелений 68

По сліду котячих лапок 70
Котячі лапки карпатські 70

Не арніка і не лікувальна 70
Сугайник Клузія 70

Шовкова косиця 71
Білотка альпійська, шовкова косиця, едельвейс 72

За законом Арктики 74

Альпійська зірка 74
Айстра альпійська 74

Маленький, та сміливенький 75
Первоцвіт дрібний 75

Не пощастило з іменем 76
Шолудивник кільчастий 77

Золотий корінь 77
Родіола рожева 78

З вірою в свою німфу 79
Дріада восьмипелюсткова 79

І нарешті — наскельниця 80
Наскельниця лежача 80

З думою про завтра 81

Беречь природу — беречь жизнь

Василий Иванович Комендар,
Петр Николаевич Скунц,
Магдалина Юлиевна Гнатюк
ЗЕЛЕНЫЕ ЖЕМЧУЖИНЫ КАРПАТ
(На украинском языке)

Ужгород, ордена Дружбы народов
издательство «Карпаты»

Фотоілюстрації І. І. Шелевера, А. Войтуня,
А. В. Банка, А. А. Кізмана, В. В. Кричфалуші

Редактор Л. У. Козіко
Худож. редактор М. М. Дем'ян
Техн. редактор М. Р. Черкашина
Коректор О. М. Юращук

ІБ № 1556

Здано до склад. 16.07.84. Підписано до друку 19.04.85. ББ 02332.
Формат 60 × 90¹/₁₆. Папір друк. № 1.
Звичайна нова гарнітура. Висок. друк.
Умов. друк. арк. 5,5+2 вкл. Умов. ф.-відб. 15,63.
Облік.-вид. арк. 8,63. Тираж 19 000 пр. Замовлення № 4—2662.
Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво «Карпати». 294000, Ужгород, пл. Радянська, 3.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Комендар В. І., Скунць П. М., Гнатюк М. Ю.

К63 Зелені перлини Карпат.— Ужгород: Карпати, 1985.— 88 с., 16 л.іл.— (Берегти природу — берегти життя).

Книга про зелений дивосвіт Карпат, що потребує від нас найбережливішого ставлення. Йдеться про рідкісні та зникаючі види рослин. Не про всі, звичайно, була нагода розповісти, але автори спробували показати рослини Карпат у всій їх багатоманітності — від степових, ендемічних та реліктових, до високогірних представників Арктики. Фактичні дані вдало доповнюють древні повір'я, легенди, міфи. Розрахована на ботаніків, географів, спеціалістів лісового господарства — на всіх, хто шукає зближення і взаєморозуміння з рідною природою.

К $\frac{1603000000\text{-}022}{\text{M215(04)-85}}$ БЗ-18-11-84 ББК 28.588

ВАМ, ПРИРОДОЛЮБИ!

У видавництві «Карпати» в серії
«Берегти природу — берегти життя»
вийшли книжки:

Колектив авторів. Карпатський заповідник, 1982 р.

О. В. Чубатий. Гірські ліси — регулятори водного режиму, 1984 р.

Готуються до друку:

В. К. Терлецький, С. С. Фодор, Я. Д. Гладун. Ботанічні скарбниці Карпат, 1985 р.

Колектив авторів. Природні багатства Закарпаття, 1986 р.

ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»

БЕРЕГТИ ПРИРОДУ

БЕРЕГТИ ЖИТТЯ

КАРПАТИ